

Brood & Rozen^{2011/4}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen 2011/4 jaargang 16

EDITO

- 2 **Paule Verbruggen**, It's a poor sort of memory that only looks backwards

BIJDRAGEN

- 5 **Lien Bauwens**, Kinderarbeid door een historische lens. Een fotoanalyse van kinderarbeid in Belgische touwslagerijen rond 1900
- 25 **Jean-Benoît Falisse**, Artsen Zonder Grenzen België als apolitieke organisatie (1985-1988)

OPGEMERKT

- 52 **Frederic Dehaudt**, De textielindustrie en haar mensen

OPINIE

- 63 **Jacques Van Keymeulen**, August Vermeylen en de 'nieuwe academische verwachtingshorizont'

COLLECTIE

- 76 **Jessica Langouche**, Het archief van Amnesty International Vlaanderen

RECENSIE

- 84 **Carmen Van Praet**, Christoph DE SPIEGELEER. Een blauwe progressist. Charles Potvin (1818-1902) en het liberaal-sociaal denken van zijn generatie

ISSN: 1370-7477

BELGIE-BELGIQUE
P.P.-P.B.
9000 GENT
BC 27261

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis heeft ernaar gestreefd de wettelijke voorschriften inzake het copyright toe te passen. Wie desondanks meent recht te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich te wenden tot Geert Van Goethem, Amsab-ISG vzw, Bagattenstraat 174, 9000 Gent.

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet Verwerking Persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Geert Van Goethem, directeur van Amsab-ISG.

De artikelen in de rubriek *Bijdragen* worden onderworpen aan peer review.

Brood & Rozen is opgenomen in de lijst van het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen.

UITGEVER

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw
Directeur: Geert Van Goethem
Voorzitter: Frank Beke

REDACTIE

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Servaas Lateur

Kernredactie: Herman Balthazar, Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerd, Servaas Lateur, Hendrik Ollivier, Luc Peiren, Wouter Steenhaut, Geert Van Goethem, Paule Verbruggen, Martine Vermandere, Donald Weber

Redactieraad: Hendrik Defoort (UGent), Gita Deneckere (UGent), Henk de Smaele (UA), Maria De Waele (STAM), Marc Jacobs (FARO), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (De Standaard), Sven Steffens (Gemeentelijk Museum Sint-Jans-Molenbeek), Patricia Van den Eeckhout (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Maarten Van Ginderachter (UA), Guy Vanthemsche (VUB), Karel Velle (Algemeen Rijksarchief), Christophe Verbruggen (UGent)

REDACTIEADRES

Paule Verbruggen, Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - Fax: +32 (0)9 233 67 11
E-mail: broodenrozen@amsab.be
www.broodenrozen.be

VORMGEVING

Patricia Rau

DIGITALE BEELDBEWERKING

Geert Bonne

BEELDREDACTIE

Lien Bauwens, Geert Bonne, Annie Geyssens, Christof Godderis, Jessica Langouche, Pascale Welvaert

DRUK

NewGoff, Kaleweg 5, 9030 Mariakerke (Gent)

COVER

Beeld uit een affiche van Artsen Zonder Grenzen, 1987.
Foto Y. Gellie-Gamma (Amsab-ISG, Gent)

BINNENKANT COVER

Postkaart uitgegeven naar aanleiding van een expositie over thuisarbeid, tijdens de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel. (Amsab-ISG, Gent)

It's a poor sort of memory that only looks backwards¹

Het zijn verwarrende tijden. Europa rolt van de ene in de andere financiële crisis. Niet alleen banken, maar ook landen dreigen bankroet te gaan. Voorlopig blijft het hier in België nog bij onheilstijdingen, maar de mensen krijgen schrik. Schrik voor hun spaarcenten, schrik voor hun toekomst en die van hun kinderen. Sociologen, economen, politicologen en financiële analisten overtroeven elkaar met standpunten, analyses en meningen. En wat doen historici? Die zijn opgeleid om alles op langere termijn te bekijken en afstand te nemen. Ze moeten contextualiseren en nuanceren. Maar dat sluit niet uit dat ze ook alert moeten blijven.

Zo is er de steeds negatievere beeldvorming over ons systeem van sociale zekerheid. Niet dat dat onaantastbaar is. We weten al lang dat het is uitgegroeid tot een huis met vele koterijen die dringend afgebroken moeten worden. Maar we mogen het kind niet met het badwater weggooien. We moeten blijven herinneren aan het initiële opzet van het systeem: een herverdeling van de rijkdom zodat zo veel mogelijk mensen beschermd zijn tegen sociale risico's. Het economische discours wordt vandaag volledig beheerst door de marktlogica en mantra's als besparingen, groei, winst en koopkracht, zeker met de hete adem van Europa in de nek. Een econoom als Arjo Kramer heeft het ook over andere waarden die de economie kunnen drijven, zoals duurzaamheid, kwaliteit, erkenning van ieders vaardigheden en toekomstbestendigheid. Het doel van de economie en de politiek is en blijft immers een sociaal sterke samenleving, een sterke democratie, met betrokken burgers – ook met dat deel van de wereld dat nog in absolute armoede leeft.²

In *Brood & Rozen* vertellen we over mensen en bewegingen die zich hebben ingezet en blijven inzetten voor een sociale samenleving, en die durfden ageren. Omdat geschiedenis niet alleen over het verleden gaat, maar ook toekomstgericht is.

Zo lees je in dit nummer een stuk van Jean-Benoît Falisse over Artsen Zonder Grenzen. Hij analyseert de organisatie als een voorbeeld van een nieuwe generatie ngo's die minder ideologie, en meer expertise vertonen, maar waar dat apolitieke karakter tot op vandaag een belangrijk discussiepunt blijft. Lien Bauwens toont aan de hand van een concrete casus, namelijk de sociale fotografie over kinderarbeid, hoe foto's een meerwaarde kunnen bieden voor het historisch onderzoek.

We stellen ook graag het boek *De textielindustrie en haar mensen* van Frederic Dehaut voor. Een boek met verhalen over mensen die in de textielindustrie gewerkt hebben, zowel bazen als werknemers. Omdat verhalen, zoals foto's, ons op een andere manier naar het verleden leren kijken.

De brochure van de UGent over August Vermeylen, *Maar wat een wespennest!*, inspireerde Jacques Van Keymeulen tot enkele beschouwingen over de gang van zaken in het universitair onderzoek en over de noties 'internationaal' en 'kosmopolitisch'.

Na een jaar intense arbeid presenteert Jessica Langouche de inventaris van het archief van Amnesty International Vlaanderen, als kers op de taart voor de vijftigste verjaardag van Amnesty International.

En Carmen Van Praet stelt ons het boek voor over Charles Potvin, een sociaalliberaal. Want die zijn er gelukkig ook nog ...

Ten slotte nog een kerstcadeautje: een kaartje dat u kan versturen met uw wensen voor 2012. Laten we elkaar vooral menselijkheid en betrokkenheid toewensen.

Paule Verbruggen

¹ Geïnspireerd op de titel van de tentoonstelling *It's a poor sort of memory that only works backwards*, van Johan Grimonprez in het S.M.A.K. in Gent (tot 29 januari 2011).

² Arjo Kramer pleit voor een ander Europa. In: *De Groene Amsterdammer*, 08/12/2011, pp. 14-15.

Kinderarbeid door een historische lens

Een fotoanalyse van kinderarbeid in
Belgische touwslagerijen rond 1900

Welke relevante informatie kan een historicus onttrekken aan fotografische bronnen? Om een zicht te krijgen op de mogelijkheden en problemen bij het gebruik van foto's als historische bron, bekijken en bespreken we in deze bijdrage zes foto's over kinderarbeid in Belgische touwslagerijen rond 1900. De fotoanalyse gebeurt enerzijds op het niveau van de inhoud, waarbij er bijzondere aandacht gaat naar de details die de beelden onbedoeld tonen. Anderzijds kijken we naar de manier waarop kinderen en hun arbeid gerepresenteerd worden en naar de ontstaanscontext van de foto's. Voor we met de analyse beginnen, gaan we in op de bijzondere eigenschappen van foto's en de invloed daarvan op de historische waarde van de afbeeldingen. Om het onderwerp en de foto's voldoende te kaderen, schetsen we daarnaast kort de perceptie en wetgeving rond kinderarbeid tijdens de 19e eeuw.

Het gebruik van foto's als historische bron is paradoxaal. Hoewel ze heel wat (nieuwe) informatie over het verleden in zich dragen, worden ze vrijwel uitsluitend als aanvulling op een tekst gebruikt. Er bestaan weinig methodologieën, specifiek voor de geschiedeniswetenschap, om een onderzoek te voeren op basis van fotomateriaal. Daarnaast bestaat er ook een groot onevenwicht tussen het massaal beschikbare fotomateriaal in archieven en op andere vindplaatsen, en het beperkte aantal studies dat effectief gebaseerd is op dit type bron.¹ Daarom is het van belang om na te gaan wat de mogelijkheden en de beperkingen zijn van die bron en welke informatie er wel en niet uit gepuurd kan worden. Foto's bieden immers nieuwe perspectieven

◀ Deze foto was bedoeld als aanklacht tegen kinderarbeid in de mijnen.
(Collectie Archives de Wallonie)

voor de historicus, andersoortige informatie en een diversifiëring ten opzichte van de traditionele bronnen.

Hoewel industriële al langere tijd gebruik maakten van foto's om een positief beeld van hun fabrieken de wereld in te sturen, kwam de sociaaldocumentaire fotografie pas op het einde van de 19e eeuw tot ontwikkeling en dat onder invloed van twee factoren. Ten eerste namen culturele contrasten en conflicten in de samenleving toe, of werden ze scherper belicht. Dat leverde onderwerpen op voor de sociale fotografie. Ten tweede werd het dankzij nieuwe technologische ontwikkelingen mogelijk om foto's op een snelle en goedkope manier oneindig te reproduceren. Dat had als gevolg dat ze in kranten, tijdschriften en als prentbriefkaarten een zeer breed publiek konden bereiken.

In het kader van mijn masterproef ben ik nagegaan welke historisch relevante informatie aan foto's onttrokken kan worden. Als basis gebruikte ik een grondige analyse van een honderdtal foto's over kinderarbeid in de landbouw en de huis- en fabrieksnijverheid in België rond 1900. De foto's die ik selecteerde voor dit artikel komen uit dat corpus, maar handelen uitsluitend over de arbeid van kinderen in Belgische touwslagerijen rond 1900. Ze zijn afkomstig uit twee werken: *Door arm Vlaanderen* van August De Winne en *Le travail à domicile en Belgique vers 1910* van Jean-Pierre Rostenne.² Over die publicaties weid ik verder in de tekst uit. De verbeelding van kinderarbeid in het algemeen en de hier besproken foto's in het bijzonder passen binnen de traditie van de sociaaldocumentaire fotografie die sociale misstanden als gevolg van de industrialisatie en urbanisatie wilde vastleggen en aanklagen.³

Voorafgaand aan de fotoanalyse volgt hieronder een overzicht van de beperkingen en mogelijkheden waarmee de historicus geconfronteerd wordt wanneer hij aan de slag gaat met fotomateriaal als voornaamste bron. Vervolgens schets ik kort het wetgevende kader voor kinderarbeid in België en de evolutie daarvan tijdens de 19e eeuw.

Een bron van beperkingen én mogelijkheden

Over het algemeen maken historici zeer weinig gebruik van foto's als historische bron. Nog al te vaak doet de foto enkel dienst als illustratie van de tekst en wordt er verder weinig aandacht aan besteed.⁴ Dat is hoofdzakelijk het gevolg van de moeilijkheden die er zijn om historisch relevante informatie uit een foto te distilleren. Het gebrek aan voorstellen van/voor historici om die specifieke problemen aan te pakken, vormt een drempel om met dit type bronnenmateriaal aan de slag te gaan. Het onderzoek staat nog in zijn kinderschoenen, ook in het buitenland, maar de eerste verkenningen van methode en toepassing zijn alvast veelbelovend, zoals blijkt uit de onderzoeken van Joeri Januarius en Jens Jäger.⁵

Een eerste moeilijkheid waarmee de historicus te maken krijgt, is om foto's in archieven te lokaliseren en informatie over de totstandkoming van de opnames te achterhalen. Gegevens als fotograaf, herkomst van de foto, plaats en datum van

de opname ... zijn vaak blanco gelaten of worden bij (grove) benadering geschat. Dat zorgt geregeld voor onoplosbare vragen omtrent de ontstaanscontext van de foto. Enerzijds is het op die manier moeilijk om met de foto's aan de slag te gaan en anderzijds hindert het gebrek aan informatie de zoektocht naar geschikt beeldmateriaal, wanneer we vertrekken van een specifieke onderzoeksvraag of onderwerp. Die obstakels doen heel wat historici ervoor terugschrikken om zich aan een dergelijke zoektocht te wagen, met als gevolg dat archieven slechts in geringe mate gestimuleerd worden om hun fotomateriaal beter te ontsluiten. Dat heeft geleid tot een vicieuze cirkel die het gebruik van foto's als historische bron beperkt houdt en maakt dat de veelvuldige, historische informatie aanwezig in fotoarchieven zelden aan het licht komt.

Een tweede probleem betreft de relatie tussen foto en werkelijkheid. Een foto is geenszins een objectieve weergave van de realiteit, maar een afspiegeling van de blik van de fotograaf op die realiteit. Het doel van de foto, een eventuele opdrachtgever en de heersende conventies zijn van grote invloed op wat wordt afgebeeld en de manier waarop dat wordt gedaan, of, anders gezegd, op de keuzes die de fotograaf maakt.⁶ Kortom, fotografie is geen neutraal medium en we mogen ons niet laten misleiden door de grote objectiviteits- en realiteitswaarde die een foto als 'ooggetuigenverslag' uitstraalt.⁷ Door te fotograferen maakt de fotograaf immers een interpretatie of in sommige gevallen zelfs een manipulatie van de wereld die hem omringt.

De representativiteit van het fotomateriaal is een volgend vraagstuk waarmee de historicus geconfronteerd wordt. Hoeveel foto's we ook behandelen, er bestaat geen volledige zekerheid over de representativiteit ervan. Er zijn er altijd nog meer te vinden over een bepaald onderwerp (in privécollecties, foto's die slecht of niet geklasseerd werden in archieven, andere die vernietigd werden ...). En dan is er ook nog het oneindig aantal foto's dat nooit genomen werd. Dat mag echter geen reden zijn om de foto's die we wel bezitten zonder terzijde te schuiven. Ook binnen de archeologie worden conclusies immers gebaseerd op 'toevallig' gevonden artefacten, zonder zekerheid over hun representativiteit en ontstaanscontext. Zo is ook de historicus die zich op de foto als bron beroept, aangewezen op de foto's die hij wel heeft teruggevonden.

Het (in)zicht dat foto's bieden heeft dus zeker beperkingen, maar ook een beperkt zicht kan nuttige en unieke informatie opleveren. Verschillende autoriteiten op dit vlak twijfelden dan ook niet aan de mogelijkheden en voordelen die een foto naast of zelfs boven een tekst kan opleveren. Zo benadrukt Roland Barthes dat men met een geschreven tekst nooit met dezelfde zekerheid kan achterhalen of bewijzen dat een gebeurtenis heeft plaatsgevonden. Een tekst kan immers zijn eigen authenticiteit niet aantonen, een foto wel. De aanwezigheid van iets op een foto is nooit metaforisch, maar heeft steeds voor de lens plaatsgegrepen.⁸ Bovendien is een foto universeel, een beeld kan immers door iedereen begrepen worden, zij het op verschillende manieren. Er is geen sprake van taal- of leesbaarheidsproblemen en wanneer de foto's bij de tekst gevoegd worden, kan de lezer zelf een beoordeling maken.

Een foto bezit de eigenschap om in één beeld verschillende lagen aan informatie te bevatten. Enerzijds is er het afbeeldende of subjectieve niveau dat toont hoe de fotograaf de hem omringende werkelijkheid zag of wilde laten zien en hoe er gefotografeerd werd. Op dat niveau bekijken we de boodschap die de fotograaf bewust wilde overdragen. Anderzijds is er het niveau van de inhoud of het objectieve niveau dat betrekking heeft op de elementen die een foto onbewust of onbedoeld toont.⁹ Die unieke eigenschap, namelijk dat een foto zowel de fotograaf als het gefotografeerde in zich draagt en subjectieve naast objectieve informatie toont, vormt de basis voor de manier waarop we hier naar de beelden zullen kijken.¹⁰

Bij de 'lezing' van het afbeeldende niveau kan je verschillende vragen stellen. Wie heeft de foto genomen? Wanneer? Wat weten we over de fotograaf en over zijn sociale context? Was er een opdrachtgever? Wie? Waarom is de afbeelding gemaakt en waarvoor is ze uiteindelijk gebruikt? Wat voor soort foto is het? Wat zijn de kenmerken van dat genre en vinden we die terug? Welke technische kenmerken draagt de foto in zich? Kortom, vragen die gebaseerd zijn op de foto, maar waarvan de antwoorden er grotendeels buiten liggen. Daarvoor kan je literatuur, archiefbestanden, bijbehorende documenten of aantekeningen op de foto zelf raadplegen. De antwoorden op die vragen zullen echter dikwijls onvindbaar blijven, waardoor we (beargumenteerde) hypotheses over de context van de foto moeten formuleren. De analyse op het niveau van de afbeelding baseert zich dus op de fotografiegeschiedenis, aangezien er aandacht is voor de manier waarop een bepaald onderwerp via fotografie gerepresenteerd wordt. Maar ze heeft ook betrekking op de mentaliteitsgeschiedenis, want ze kijkt naar de blik van de fotograaf-tijdgenoot op de hem omringende werkelijkheid.¹¹

De inhoudelijke informatie betreft in hoofdzaak de details die doorgaans onbewust en ongewild in een foto werden opgenomen. De vragen en antwoorden bevinden zich hierbij voornamelijk op de foto zelf, met name in de details en vanzelfsprekendheden die niet gemanipuleerd werden omdat de tijdgenoot ze als zo evident beschouwde. We denken hierbij aan de kledij die gedragen werd, de haarsnit, de eventuele sigaret, de materialen en werktuigen die gebruikt werden, de houding die aangenomen werd bij het verrichten van arbeid, de leeftijd en het geslacht van de arbeiders, de werkomgeving, de arbeidsomstandigheden, de taakverdeling ... Bij de hieronder besproken foto's gaat de informatie op het inhoudelijke niveau over arbeidsgeschiedenis in het algemeen en over onderdelen van de materiële cultuur en het dagelijks leven van de arbeider te midden van zijn werkplek in het bijzonder.

Kinderarbeid in de 19e eeuw

Kinderarbeid is een fenomeen van alle tijden en werd vóór de industriële revolutie zelfs als evident beschouwd. Pas met de opkomst van de gemechaniseerde productie werd het concept kinderarbeid geherdefinieerd en als een sociaal en economisch probleem aangevoeld.¹² Hoewel België een van de vroegst geïndustrialiseerde landen van Europa was, was het geen koploper in sociale wetgeving, zeker niet inzake kin-

derarbeid.¹³ Al in de eerste helft van de 19e eeuw werden er in België onderzoeken opgestart naar arbeidsomstandigheden van kinderen in fabrieken en mijnbouw en werden er verscheidene, vaak zelfs vooruitstrevende, voorstellen geformuleerd om de arbeid van kinderen wettelijk in te perken. Toch duurde het tot 1884 voor er een eerste wetgeving kwam, meer bepaald voor de arbeid van kinderen in de mijnen. Pas in 1889 kwam er een algemeen verbod op fabrieksarbeid en mijnbouw voor kinderen jonger dan 12 jaar. Dat verbod vloeyde rechtstreeks voort uit de onlusten van 1886, maar kaderde vooral in een verbetering van de levensstandaard van de arbeiders als gevolg van een stijging van de koopkracht. Daardoor werd het voor de gezinnen minder noodzakelijk om hun kinderen aan het werk te zetten en vond de wetgeving meer draagkracht.¹⁴ Daarnaast maakte de invulling en perceptie van het begrip 'kindertijd' een evolutie door. Tijdens de 19e eeuw groeide immers langzaam de idee dat de kindertijd de mooiste tijd van het leven moest zijn: kinderen moesten onbezorgd kunnen genieten, ze verdienden liefde en aandacht van hun ouders en moesten kansen krijgen.¹⁵ De emotionele waarde van en bezorgdheid om kinderen nam dus geleidelijk toe en dat – uiteindelijk – in het nadeel van hun economische (meer)waarde.¹⁶

Heel de 19e eeuw hebben voor- en tegenstanders van kinderarbeid elkaar en de publieke opinie bestookt met uiteenlopende argumenten om hun zaak te verdedigen. De tegenstanders hamerden op de schade die fabrieksarbeid aan de fysieke en morele gezondheid van het kind kon toebrengen. Het werk in die 'volwassenenwereld' was niet zelden gevaarlijk en tastte bovendien de zeden van het kind aan. Naarmate de technologische vooruitgang versnelde, werd een aangepaste opleiding bovendien noodzakelijker. Tot slot werd er gedrukt op de rechten die ieder kind toegekend moest krijgen.¹⁷

Ook diegenen die er baat bij hadden dat kinderarbeid in stand werd gehouden, brachten argumenten naar voren. Volgens hen zou de afschaffing ervan de prijzen de hoogte injagen, aangezien 'duurdere' volwassenen het werk van de 'goedkopere' kinderen moesten overnemen. Bovendien zou een opgelegde regelgeving raken aan de zeer hoog aangeschreven vrijheid van de ondernemer. In het licht van de liberale ideologie hoorde de staat immers niet tussen te komen in economische aangelegenheden en werd het laissez-faireprincipe zeer hoog in het vaandel gedragen. De inmenging van de staat zou daarbij ook de vaderlijke autoriteit en de hiërarchie binnen het gezin schade toebrengen en bovendien was voor heel wat families de bijdrage van de kinderen aan het gezinsinkomen van groot en vaak zelfs onmisbaar belang. Daarnaast wezen de voorstanders van kinderarbeid erop dat kinderen in de fabriek wel degelijk onder toezicht van hun ouders of een andere volwassene stonden. Maar wie zou hen in het oog houden als moeder en vader aan het werk waren en zichzelf niet? Door van jongs af mee te draaien in de fabriek deden kinderen bovendien heel wat nuttige ervaringen op: enerzijds leerden ze een vak en anderzijds maakten ze kennis met de werking van een fabriek en met de discipline die op de werkvloer heerste. Om de ongezonde werksituaties in de fabriek te minimaliseren, legden de voorstanders tot slot sterk de nadruk op de ongezonde woonomstandig-

heden en slechte eetgewoonten van de arbeiders zelf. Ze wezen die factoren aan als de grote boosdoeners voor de gezondheid van de kinderen en poogden daarmee de invloed van een schadelijke werkatmosfeer en van lange werkdagen te relativiseren. Bovendien legden ze ook de schuld bij de vaders zelf die door dronkenschap, luiheid en zorgeloosheid, er de oorzaak van waren dat hun vrouw en kinderen verplicht waren om te gaan werken.¹⁸

Het valt op dat het de voorstanders van kinderarbeid weinig moeite kostte om de argumenten van de tegenstanders te weerleggen. Ze slaagden er immers in het problematische karakter en de negatieve gevolgen van kinderarbeid sterk te minimaliseren en de schuld te verleggen van de fabriek naar de gezinssituatie en het gezinshoofd.¹⁹ Dat verklaart mede waarom het zo lang geduurd heeft vooraleer de tegenstanders daadwerkelijk gehoord werden en hun argumenten resulteerden in een wetgeving op kinderarbeid in België.

De wet van 1889 was uiteraard een belangrijke doorbraak in de strijd tegen kinderarbeid, maar betekende geenszins de volledige uitroeiing van het fenomeen. Een grote lacune was immers dat er geen regelgeving was voor kinderarbeid in de thuisnijverheid en de landbouwsector. Net in die sectoren waren er heel wat (jonge) kinderen tewerkgesteld en kwamen misbruiken met lonen, werkuren, werkomstandigheden ... regelmatig voor.²⁰ Het eerste onderzoek naar kinderarbeid in de thuisnijverheid startte pas in 1899, terwijl het eerste, gelijkaardige onderzoek in fabrieken en mijnen al dateerde van 1841. Uit het rapport, dat pas tien jaar later gepubliceerd werd, bleek dat de thuisnijverheid zeer veel kinderen tewerkstelde vanaf een erg jonge leeftijd: 24 procent van de kinderen uit de sector was niet ouder dan 12 jaar.²¹

Een regelgeving voor kinderarbeid binnen de huisnijverheid bleef uit omdat dat zou betekenen dat de wetgever rechtstreeks het gezinsleven binnendrong. Het was immers niet evident om binnen de privésfeer dergelijke sociale maatregelen op te leggen. Bovendien had de romantisering van de huisnijverheid – de idee van de opvoedende waarde ervan, in een huiselijke sfeer onder toezicht van de ouders, tegenover de verderfelijke fabrieksarbeid in slechte en onzedelijke omstandigheden – ertoe bijgedragen dat er nooit eenzelfde veroordeling kwam zoals die voor de fabrieksarbeid van kinderen. Hoewel kinderen ook hier lang en hard moesten werken, in vaak ongezonde omstandigheden, werd de huisnijverheid toch meer gezien als een vorm van opvoeding dan als werkelijke arbeid.²² De lacune in de wetgeving werd uiteindelijk ingevuld in 1914, toen de wetgever koos voor een vernieuwde aanpak van het probleem. In dat jaar werd de leerplicht voor kinderen tot 14 jaar ingevoerd, waarmee kinderarbeid op een efficiëntere manier en in alle sectoren aangepakt werd.²³

Thuisnijverheid: de touwslagerij

Het is niet evident de thuisnijverheid als één geheel te benaderen, aangezien er geen rechtlijnig statuut bestond voor de sector. De arbeiders bevonden zich vaak ergens tussen volledige afhankelijkheid en onafhankelijkheid. Ze konden in principe hun

Postkaart uitgegeven naar aanleiding van een expositie over thuisarbeid, tijdens de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel. De expo had als bedoeling de wan-toestanden in die sector, en zeker de kinderarbeid, aan te klagen. (Amsab-ISG, Gent)

eigen werkritme bepalen. Langs de andere kant waren ze vaak afhankelijk van een werkgever voor grondstoffen, afzet en lonen, waardoor ze toch verplicht waren de controle over hun eigen arbeid voor een groot deel uit handen te geven. Dat had als gevolg dat de thuisnijverheid meer en meer evolueerde naar een proletarische arbeidsvorm met een grote loonafhankelijkheid, weg van de 'vrije arbeid', zoals de sector wel eens genoemd werd.²⁴ Binnen die vorm van gedecentraliseerde fabrieksarbeid werd er meestal gewerkt met een tussenpersoon die de contacten tussen arbeiders en patroon verzorgde. Die persoon verdeelde de arbeid, controleerde de producten en betaalde de lonen uit.²⁵ Voor een werkgever had thuisnijverheid verschillende voordelen. Zo moest hij niet investeren in een werkplaats en alles wat daarbij kwam kijken (onderhoud, toezicht, aankoop van machines ...). Hij kon uitbetalen per stuk in plaats van per uur en hij hoefde bovendien geen rekening te houden met regelgevingen voor (kinder)arbeid.²⁶ Ondanks de moeilijke werkomstandigheden en de zware concurrentie werkte tegen het einde van de 19e eeuw nog zo'n 15 à 17 procent van de actieve bevolking in de thuisnijverheid. Het exacte aantal tewerkgestelde kinderen in de sector is zeer moeilijk te bepalen, temeer omdat ze vaak ingeschakeld werden wanneer nodig en dus niet altijd als 'vaste' werkrachten beschouwd werden.²⁷

In de touwslagerssector was Hamme, bij Sint-Niklaas, het voornaamste productiecentrum. De basisgrondstof, hennep, kwam onbewerkt van de fabrikant en werd gekaard en gekamd alvorens het tot touw te verwerken. Die voorbereidende bewerkingen waren vaak het werk van vrouwen en oudere kinderen en konden ernstige

gezondheidsproblemen veroorzaken omwille van het stof dat het slijmvlies en de longen aantastte.²⁸ De touwen waren voornamelijk bestemd voor de scheepvaart en de visserij, wat betekende dat de touwslager voor zijn afzet erg afhankelijk was van de bewegingen binnen die sectoren.²⁹

Hoewel rond het begin van de 20e eeuw al een groot deel van de koorden op mechanische wijze vervaardigd werd, kon deze arbeid toch als thuisnijverheid overleven. Dit omdat de touwslagers een grote diversiteit aan materialen gebruikten en ze door de complexiteit van hun nijverheid toch een meerwaarde konden blijven bieden. De grootste en fijnste touwen werden op mechanische wijze geproduceerd; die van gemiddelde lengte bleven – voorlopig – het handwerk van de thuisarbeider en zijn familie. Naarmate de concurrentie van de gemechaniseerde fabrieken op het platteland heviger werd, nam de druk op de huisnijveraars toe. Daarnaast was ook de onderlinge concurrentie in de sector zeer zwaar. De touwslagers waren daarom verplicht om hun tempo en/of hun aantal werkuren op te drijven en om zo veel mogelijk leden van het gezin mee aan het werk te zetten.³⁰ Uit het onderzoek *Les industries à domicile en Belgique* (1909) blijkt dat de touwslagerij een van de nijverheden was waarbinnen zeer veel en bovendien erg jonge kinderen tewerkgesteld werden.³¹ Het onderzoek maakte bovendien gebruik van foto's, die het geheel nog kracht bijzetten.

Fotoanalyse

Bij de analyse van de foto's concentreren we ons in de eerste plaats op de inhoud en pas in tweede instantie op de afbeelding. Dat om te vermijden dat de contextgegevens onze 'lezing' van het beeld in een bepaalde richting sturen.

Op het inhoudelijke niveau focussen we op de objectieve elementen die de fotograaf onbewust in het beeld opnam. Daarbij beschrijven we zo veel mogelijk details, elk stukje van de foto wordt grondig belicht. We kijken naar de actoren en specifiek naar de kinderen op de foto. Wat doen ze? Hoe gaan ze gekleed? Hoe oud kunnen we de kinderen schatten? Daarnaast bespreken we de omgeving en de verhouding van de actoren daarmee. Waar werd de foto genomen? Hoe staan de mensen in de ruimte en welke voorwerpen zien we er? In welke omstandigheden werd er gewerkt of gefotografeerd? Vervolgens nemen we de informatie uit de verschillende foto's samen om een iets algemener beeld te krijgen van de touwslagersnijverheid en specifiek van de kinderen in die sector. Op die manier overschrijden we het louter beschrijvende karakter van de eerste stap.

Bij de analyse op het niveau van de afbeelding kijken we naar de manier waarop het onderwerp in beeld gebracht werd en naar de ontstaanscontext van de foto. We stellen vragen over de fotograaf en diens perceptie van de werkelijkheid, over mogelijke opdrachtgevers en het doel van de opnames. Daarnaast kijken we ook kort naar de technische ontwikkeling van de fotografie tot dusver en de invloed daarvan op de compositie en het soort foto's.

Niveau van de inhoud

De eerste foto toont ons hoe een touwslagersbaan eruit zag. Er zijn verschillende mensen aan het werk, voornamelijk volwassenen, en centraal stapt een meisje met een touw in haar handen naar de camera toe. Ze draagt een jurk en haar haar zit in een dot. Of ze schoeisel draagt, is op deze onscherpe foto niet goed te zien. Ze lijkt tussen 10 en 12 jaar oud. Haar taak was zeer waarschijnlijk om de spinner een vochtige doek aan te reiken, die ze regelmatig moest nat maken in een kom met water.³² We kunnen moeilijk zien of ze inderdaad een doek in haar andere hand houdt. Alle andere actoren op de foto zijn volwassenen. Ze dragen allemaal een hoofddeksel en op hun buik een tas, waarin de opgewonden hennep zit.³³ Iedereen, behalve het meisje, staat stil en kijkt aandachtig naar de fotograaf.

De foto is genomen op een uitgestrekt werkterrein, met afgelijnde banen, omringd door veel groen. De mensen staan verspreid over het terrein. Dat geeft op het eerste gezicht geen onnatuurlijke indruk, al is dit vanzelfsprekend geen spontane foto, omdat bijna iedereen in de lens kijkt. De touwen en banen leggen een bepaalde lijn in de foto, die door het standpunt van de fotograaf duidelijk naar voren komt. De mensen op de banen lijken bovendien zo te staan dat ze allemaal in het beeld passen. Het is opvallend dat het meisje de centrale actor is en bovendien het enige kind dat we te zien krijgen. Is dat omdat zij het enige kind was dat daar werkte of was het de bedoeling om met deze foto specifiek haar en haar arbeid te benadrukken? Misschien waren er nog andere kinderen werkzaam, die hier niet in beeld komen?

Foto uit August DE WINNE, *Door arm Vlaanderen*, p. 17. (Amsab-ISG, Gent)

Foto uit August DE WINNE, *Door arm Vlaanderen*, p. 17. (Amsab-ISG, Gent)

Op de tweede foto vindt er geen effectieve arbeid plaats, maar krijgen we wel een goed zicht op het uiterlijk van de touwslager. Hij draagt dezelfde hoed en tas als de actoren op de vorige foto. Hij heeft een lange broek, een vest met lange mouwen en een soort laarzen aan. De kinderen (twee centraal en een links van de hut) zijn minder opvallend gekleed. De jongen rechts houdt een briefje of iets dergelijks in zijn hand en draagt geen schoenen. Het meisje zit met haar hand in een kom, waarschijnlijk de doek vochtig te houden. Zoals ook de vorige foto deed vermoeden, lijkt die taak specifiek voor kinderen geweest te zijn. Het derde kind valt niet zo hard op, misschien was het niet de bedoeling dat het op de foto stond. Hij of zij kijkt nieuwsgierig naar het gebeuren voor de lens. Achter de jongen rechts gaat nog iemand verscholen, die behalve een hoed echter nauwelijks zichtbaar is. Hij staat aan een rad, maar wat hij daar precies doet, is onduidelijk.

De arbeider 'en zijne helpers', zoals August De Winne hen in zijn *Door arm Vlaanderen* noemt, staan op de voorgrond.³⁴ We zien verder twee hutjes en op de achtergrond de gevel van enkele huizen, mogelijk van de touwslagers en hun kinderen. De hutjes, de hennep die erlangs ligt, het wiel op de achtergrond in combinatie met de herkenbaar aangeklede touwslager, verwijzen onmiddellijk naar het product en het productieproces waar het hier om draait.

De derde foto is een groepsfoto van de kinderen die 'de raderen der koordendraaiers van Hamme in beweging zetten', zoals het bijschrift zegt. Er staan zestien kinderen op, tussen ongeveer 6 en 12 jaar oud. Ze staan voor de touwslagershutten, maar dragen geen symbolen van de nijverheid. Het opschrift zegt wel iets over hun functie, namelijk het in beweging zetten en houden van de 'raderen', die zich zeer waarschijnlijk in de hutten achter hen bevonden. Dat was een van de belangrijkste taken van de touwslagerskinderen. Aangezien elke touwslager iemand nodig had om zijn wiel in beweging te houden en omdat volwassen arbeiders over het algemeen te duur waren, was hij zeer afhankelijk van de arbeid van (zijn) kinderen.³⁵

Interessant aan deze foto is dat er enkel kinderen op staan, zonder volwassenen. Dat wekt de (foutieve) indruk dat de kinderen er alleen voorstonden en was wellicht bedoeld om de kinderarbeid in de touwslagerssector extra te benadrukken. De kinderen zien er echter niet ontzettend armoedig uit, maar lijken wel opgetut voor de foto. De meisjes dragen lange rokken en hun haar is bijeengebonden. De jongens hebben lange broeken en truien aan. Ze zijn niet vuil of maken geen onverzorgde indruk. De kinderen staan niet volgens grootte gerangschikt, maar zijn wel zo gepositioneerd dat ze allemaal min of meer zichtbaar zijn. Links staan de meisjes bij elkaar en rechts de jongens. Bij de foto staat vermeld dat de kinderen 2 tot 3 frank per week verdienden voor de 12 uur dat ze iedere dag werkten. Bovendien werden ze, zo staat geschreven, al vanaf hun 6 jaar ingeschakeld als helpers van de touwslager. Deze foto en het bijschrift waren een aanklacht tegen de arbeid en de lage lonen van die jonge kinderen.

Foto uit Jean-Pierre ROSTENNE, *Le travail à domicile*. (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

Foto uit Jean-Pierre ROSTENNE, *Le travail à domicile*. (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

De vierde foto is gelijkaardig aan de vorige: ook hier poseren enkele kinderen bij een touwslagershut, andermaal zonder volwassenen. Drie jongens zitten op hun knieën, een meisje staat achter hen. Ze kijken naar de fotograaf en werden duidelijk gevraagd zich op die manier te plaatsen. De kinderen waren 'koordendraaiers', zoals het bijschrift zegt. Ze lijken iets ouder dan de jongste op de vorige foto, wellicht 10 à 12 jaar. De foto geeft een goed beeld van de touwslagershut, die niet meer was dan een plankenconstructie en er hier alvast niet al te stevig uitziet. Helaas kunnen we niet binnenkijken in de hut.

Op de vijfde foto houdt een meisje van 12 jaar het rad in een touwslagerij in beweging. Ze houdt het vast met haar linkerhand en staat naar de camera gedraaid. Die houding heeft ze wellicht voor de foto aangenomen, want die lijkt niet natuurlijk om het rad in beweging te brengen. Ze draagt een jurk en misschien ook klompen. Rechts van haar staan twee kleinere kinderen en links een jongen en een meisje van ongeveer haar leeftijd. Behalve het kleinste meisje kijkt iedereen naar de fotograaf. Wat de functie van die andere kinderen was, is onduidelijk. Misschien moesten zij het eerste meisje aflossen of draaiden zij in andere hutten aan het rad. Mogelijk hadden ze een functie op de baan of misschien werden ze er gewoon bijgeroepen om de foto op te vullen of de kinderarbeid in de touwslagerijen te benadrukken. Het wiel draaiend houden, lijkt op zich geen ingewikkelde taak te zijn waarvoor vakkennis of veel kracht nodig was. We kunnen wel veronderstellen dat het werk heel monotoon was en dat het rechtstaan en de voortdurende beweging na enige tijd fysiek heel zwaar werden. Bovendien was er een zekere concentratie vereist om het wiel niet te laten stilvallen en om het volgens een vaste regelmaat te laten draaien. Volgens het bijschrift voerde het kind al sinds haar 7 jaar dit werk uit voor haar vader. Dat het hier om een relatief eenvoudige taak ging, maakte het geloofwaardig dat ze aan een (goedkoop) kind werd toevertrouwd.

Foto uit Jean-Pierre ROSTENNE, *Le travail à domicile*. (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

Foto uit Jean-Pierre ROSTENNE, *Le travail à domicile*. (Koninklijke Bibliotheek, Brussel)

Wat dadelijk opvalt aan de zesde foto is de man rechts met deftig kostuum en bolhoed. Hij lijkt in elk geval geen arbeider te zijn, maar wat is hij dan wel? Een patroon of de tussenpersoon die de zaken van de patroon met de arbeiders op het platteland regelde? Het vreemde aan de opstelling is dat, hoewel de man belangrijk oogt, er twee kinderen de centrale plaats op de foto innemen. Iedereen is proper gekleed en het lijkt zelfs alsof er speciaal voor deze foto extra aandacht is besteed aan de kledij. Toch staat de jongen die een stok in de hand houdt met blote voeten op de foto, wat uiteraard in contrast staat met de opgeklede man. Links poseert een touwslager trots naast het resultaat van zijn verrichte arbeid. Op een kar liggen opgerolde touwen. Het is goed mogelijk dat ze daar speciaal voor de foto gelegd zijn. Achter de drie jongens in het midden staan nog een man en een kind. Nog wat verder weg kijken enkele mensen toe, maar zij zijn helaas onvoldoende zichtbaar om er meer over te kunnen zeggen. Op de foto komt het touw in drie verschillende hoedanigheden voor: links opgespannen, in de handen van een van de grotere jongens en opgerold op een houten kruiwagen. Volgens het bijschrift werkte een touwslager tussen de 12 en 16 uur per dag om per week slechts 14 à 16 frank te verdienen, mits de hulp van een kind.

Algemeen beeld

De foto's tonen veel kinderen, wat wellicht wijst op een grote tewerkstelling ervan in de touwnijverheid. Die vaststelling alleen al maakt het de moeite foto's als bron voor historisch onderzoek te gebruiken. Op de besproken foto's dragen de meisjes rokken en hebben ze hun haar opgestoken, de jongens hebben een kort kapsel en dragen lange broeken en truien. Hoewel sommige volwassenen wel gelijkaardige kleren dragen (een hoed en laarzen), is er bij de kinderen weinig eenvormigheid in kledij te zien. Niet alle kinderen hebben schoeisel, wat in contrast staat met hun staande en lopende taken. De voornaamste taak van de kinderen op deze foto's is het rad in de hut draaiend te houden, een monotoon werk, maar eenvoudig genoeg om uit te voeren. Het rad lijkt zelfs op kindermaat gemaakt te zijn. Op de zesde foto staan het rad en het handvat immers op de ideale hoogte voor het meisje dat het bedient. Als je hier een volwassene in de plaats denkt, klopt de verhouding niet meer: de hendel zit te laag en de hut is waarschijnlijk niet hoog genoeg. De kinderen verrichtten hier zeker geen lichte arbeid: het was een inspannende, rechtstaande activiteit, waarbij ze bovendien het ritme van volwassenen moesten bijhouden. Kinderen en volwassenen werkten immers samen, met ieder zijn specifieke taak. Een tweede handeling die op de foto's voorkomt, is het vochtig maken en aandragen van de doeken die de touwslagers gebruikten bij het spinnen. Ook dat was een fysiek inspannend werk, aangezien je heel de tijd heen en weer moest lopen. Dat gebeurde waarschijnlijk op blote voeten, in een zanderige of modderige ondergrond en altijd in de openlucht.

De omgeving die we op de foto's zien, is ruim, er was veel plaats nodig om de koorden op de banen te spannen en te draaien (gemiddeld 1 meter in de breedte en 150 tot 200 meter in de lengte).³⁶ Uit de foto's blijkt ook dat er binnen de touwnijverheid nauwelijks gebruik werd gemaakt van werktuigen. Behalve het rad en een soort van kruiwagen, vinden we geen sporen terug van gereedschap. De hutjes waarin het rad zich bevond, waren armzalige constructies. Ze bestonden uit houten planken en een dak belegd met pannen of planken. De arbeiders waren steeds verplicht om buiten te werken, wat met de wisselende seizoenen wellicht verschillende ongemakken met zich meebracht. Het werk in de touwslagerij was een fysiek zware arbeid voor vaak jonge kinderen die een hele dag, met de beperkte beschutting van een hut, buiten moesten staan.

We weten niet met zekerheid of alle kinderen op de foto's effectief helpers van touwslagers waren. We kunnen wel hun aanwezigheid op de touwslagersbanen vaststellen en veronderstellen dat ze zeer waarschijnlijk het rad bedienden en de doeken vochtig maakten en aanbrachten. Over de exacte leeftijden kunnen we evenmin uitsluitsel geven, maar de kinderen die we op de foto's zien, waren wellicht tussen 6 en 12 jaar oud. De kinderen die effectief aan het werk zijn op de foto's, waren eerder tussen 10 en 12 jaar oud. Zowel jongens als meisjes draaiden mee op de touwslagersbanen, maar op de besproken foto's zien we enkel meisjes aan het werk.

Niveau van de afbeelding

We kunnen twee soorten foto's onderscheiden in de hier behandelde reeks. Enerzijds zijn er foto's die verwijzen naar de uitgevoerde taken, door te doen alsof er gewerkt wordt (foto 1 en 5). Anderzijds vonden we foto's terug waarop niet gewerkt wordt of gedaan wordt alsof, zowel met volwassenen (foto 2 en 6) als zonder (foto 3 en 4). In beide gevallen werd er duidelijk geposeerd voor de lens en kregen de actoren wellicht een plaats en een pose toegewezen. Op de helft van de zes besproken foto's is geen enkele volwassene aanwezig. Uiteraard heb ik enkel de foto's geselecteerd waarop minstens één kind stond, maar het boek van De Winne bijvoorbeeld bevat geen enkele foto van de touwslagerij zonder kinderen. Dat is mogelijk het gevolg van hun vaste functie, hun grote aantallen en hun onmisbaarheid binnen die nijverheid. Bovendien zien we nergens een verwijzing naar kinderlijkheid of speelsheid op de foto's. De kinderen poseren allemaal op een serieuze manier en er is binnen deze beelden geen plaats voor vrolijkheid of onbezorgdheid.

De eerste twee van de hierboven besproken foto's zijn afkomstig uit het werk *Door arm Vlaanderen*. In het crisisjaar 1901 trok de socialist August De Winne door Vlaanderen, op zoek naar het verhaal van de Vlaamse arbeider en de oorzaak voor het achterwege blijven van een socialistische doorbraak in dit landsdeel. Dat onderzoek resulteerde eerst in de reeks *À travers les Flandres*, die verscheen in *Le Peuple*, de partijkrant van de Belgische Werkliedenpartij. Nadien werd het werk gebundeld en vertaald in het Nederlands. De foto's die het boek illustreren, werden vermoedelijk gemaakt door ene Lefébure. Helaas werd er geen nadere informatie teruggevonden over deze fotograaf, die een van de eerste sociaaldocumentaire fotoreeksen in België maakte. In zijn werk *De bewogen camera* brengt Jan Coppens de hypothese aan dat Lefébure op eigen initiatief foto's gemaakt zou hebben nadat hij de reeks van De Winne in de krant had gelezen. Denkend aan het toenemende belang van foto's in drukwerk in die periode, is het echter niet ondenkbaar dat de fotograaf effectief werd gevraagd om de tekst van De Winne met fotomateriaal kracht bij te zetten.³⁷

De overige foto's zijn afkomstig uit het werk *Le travail à domicile en Belgique vers 1910* van Jean-Pierre Rostenne, een verzamelwerk van een honderdtal prentkaarten dat tracht een idee te geven van de werkomstandigheden van thuisnijveraars in België. Iedere prentkaart bestaat uit een foto en een korte uitleg over de betreffende huisnijverheid (lonen, werkuren, werkomstandigheden, kinderarbeid...). De postkaarten vormden oorspronkelijk samen de *Exposition du travail à domicile*, een onderdeel van de wereldtentoonstelling in Brussel in 1910. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de foto's van de hand van Anthony Neuckens – socialist, geëngageerd fotograaf en bezieler van de tentoonstelling –, maar helaas gaat het werk van Rostenne daar niet dieper op in.³⁸

De foto's uit de werken van De Winne en Rostenne waren bedoeld als sociaal strijdmiddel en als aanklacht tegen de meest schrijnende toestanden in de huisnijverheid. In het geval van De Winne maakten de foto's eveneens deel uit van het promotiemateriaal van de Belgische Werkliedenpartij. Hoewel er tijdens de 19e eeuw voornamelijk aandacht was voor kinderarbeid in fabrieken en mijnbouw, zien we

rond de eeuwwisseling verschillende fotoreeksen opduiken die de wantoestanden in de huisnijverheid onder de aandacht wilden brengen. Ze waren bedoeld om de achterstand van de huisnijverheid binnen de sociale wetgeving aan te klagen en om het geromantiseerde beeld van die sector eindelijk te doorprikken. Eveneens in die periode (1899-1909) werd in opdracht van het Office du Travail het eerste schriftelijk onderzoek naar de huisnijverheid uitgevoerd.³⁹

Wat de technische ontwikkeling van de fotografie betreft: die nam vanaf de jaren 1880 een hoge vlucht, waardoor foto's maken makkelijker en toegankelijker werd. Dat was het gevolg van de groeiende vraag naar fotomateriaal in allerlei soorten publicaties en sectoren. Een eerste belangrijke uitvinding, het halftoonproces, maakte het mogelijk om foto's direct en op grote schaal te reproduceren. Daardoor was het vanaf toen eenvoudiger, sneller en goedkoper om foto's in drukwerk te plaatsen. De uitvinding van de droge plaat zorgde ervoor dat de belichtingstijd teruggebracht werd tot 1/5000 van een seconde, tegenover een belichtingstijd van enkele minuten bij het gebruik van de natte plaat. Dankzij die ontwikkeling kon vanaf toen beweging vastgelegd worden (zie de eerst besproken foto) en konden kleinere en beter hanteerbare camera's zonder statief ontworpen worden, wat de fotograaf meer bewegingsvrijheid en meer anonimiteit schonk. Tot slot maakte de ontwikkeling van de rolfilm het werk van de fotograaf een stuk makkelijker. Al die aspecten hebben ertoe bijgedragen dat vanaf de jaren 1880 foto's en fotografie in toenemende mate deel gingen uitmaken van het dagelijks leven van gewone mensen, hetgeen ook blijkt uit de productie van de eerste Kodakcamera voor de middenklasseconsument in 1888. Daarenboven zorgde de technische vooruitgang en de toenemende verspreiding van foto's er eveneens voor dat het aantal persfotografen en de populariteit van de prentbriefkaart rond de eeuwwisseling enorm toenamen.⁴⁰ De hierboven besproken fotoreeks weerspiegelt beide fenomenen.

Conclusie

Welke informatie haalden we op het niveau van de inhoud uit dit beperkt aantal foto's? Ten eerste hebben we een visueel idee gevormd over de arbeid van kinderen in touwslagerijen rond 1900. Foto's zijn dus van belang voor en hebben grote invloed op onze beeldvorming van het verleden: 'De fotografie van gisteren bepaalt het beeld van vandaag.'⁴¹ Daarbij is het noodzakelijk om foto's te kaderen, om een foutieve beeldvorming te vermijden. Een tweede element dat uit de bespreking van de foto's naar voren is gekomen, betreft de dagelijkse werksituatie van de actoren op deze beelden en in het bijzonder die van de kinderen. We kregen een zicht op de verdeling van de arbeid tussen volwassenen en kinderen. De foto's leveren informatie over de taken die kinderen uitvoerden en in welke omstandigheden dat gebeurde, de werktuigen die daarbij gebruikt werden, de omgeving waarin ze tewerkgesteld waren. Kortom, we zijn meer te weten gekomen over de werksituatie en de dagelijkse realiteit van kinderarbeid in touwslagerijen rond 1900 en dat als belangrijk onderdeel van het historisch onderzoek naar het dagelijks leven. Het

betreft informatie die niet (altijd) terug te vinden is in geschreven bronnen, wat de meerwaarde van foto's duidelijk aantoonst.

Op het niveau van de afbeelding stelden we vast dat foto's gebruikt werden om sociale wantoestanden onder de aandacht te brengen. De arbeid van kinderen en de zware werkomstandigheden – in dit geval binnen de touwslagersnijverheid – werden via dit medium geproblematiseerd voor een ruim publiek, met als bedoeling de situatie van de arbeiders en kinderen te verbeteren. Daarnaast stelden we een aantal technische ontwikkelingen vast, zowel in het soort foto's (persfoto en prentbriefkaart) als in de compositie ervan (beweging).

In het bestaande onderzoek naar kinderarbeid ligt de focus hoofdzakelijk op cijfergegevens. Onderzoek op basis van foto's verbreedt die focus naar de context en de specifieke eigenschappen van die arbeid. Uit deze bijdrage blijkt dat het gebruik van foto's als bron voor historisch onderzoek wel degelijk leidt tot een diversifiëring en uitbreiding van het bronnencorpus en tot een verrijking van de geschiedwetenschap.

- 1 Een grondige inleiding over foto's, hun vindplaatsen en een bibliografie is te vinden bij: Hendrik OLLIVIER, Foto's. In: Patricia VAN DEN ECKHOUT & Guy VANTHEMSCHE (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw*, Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2009, pp. 1429-1457.
- 2 August DE WINNE, *Door arm Vlaanderen*, Gent: Samenwerkende Volksdrukkerij, 1903; Jean-Pierre ROSTENNE, *Le travail à domicile en Belgique vers 1910. Exposition du travail à domicile. Exposition internationale de Bruxelles de 1910*, Brussel: Editions Rostenne, 1979.
- 3 Mary Warner MARIEN, *Photography: a cultural history*, Londen: Laurence King, 2002, pp. 204-205; Marga ALTENA, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeiders in Nederland (1890-1919)*, Amsterdam: Aksant, 2003, p. 45.
- 4 Een recent Belgisch voorbeeld: Pool ANDRIES, Dirk LAUWAERT, Rombout NIJSSEN, *Breekbaar verleden. Glasnegatieven uit de Limburgse mijnstreek (1905-1950)*, Brussel: Openbaar Kunstbezit, 2010.
- 5 Joeri JANUARIUS, Foto's met autoriteit. Alledaagsheid in het leven van de Limburgse mijnwerkers in de jaren 50. In: *Brood & Rozen*, (2007)1, pp. 5-25; Jens JÄGER, *Fotografie und Geschichte*, Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2009, 230 pp.
- 6 Peter BURKE, *Eyewitnessing. The uses of images as historical evidence*, New York: Cornell University Press, 2001, pp. 96, 187.
- 7 Johan SWINNEN, *De lichte kamer. De onverborgen fotografie*, Antwerpen: Garant, 2005, p. 28.
- 8 Roland BARTHES, *Camera Lucida. Reflections on photography*, New-York: Hill and Wang, 1980, pp. 78, 85.
- 9 Johan SWINNEN, *De lichte kamer* [...], p. 67.
- 10 Pool ANDRIES, Het onwerkelijke beeld. Emblemen, symbolen en metaforen. In: Inge HENNEMAN (red.), *Fotomuseum Provincie Antwerpen. Het archief van de verbeelding*, Antwerpen: Mercatorfonds, 2002, p. 185.
- 11 Peter BURKE, *Eyewitnessing* [...], p. 183; M.C.M. KORSTEN, *Fotografie als historische bron*. In: *Theoretische geschiedenis*, 24(1997)1, pp. 54, 60.
- 12 Hugh D. HINDMAN, *Child Labor: an American History*, New York: M.E. Sharpe, 2002, pp. 6-8, 21.
- 13 Arne VANDAELE, *Kinderarbeid in het internationale recht vroeger en nu*. In: *Brood & Rozen*, (2001)4, p. 165.

- 14 René DE HERDT & Bie DE GRAEVE, *Kinderarbeid 1800-1914*, Gent: MIAT, 1981, p. 14.
- 15 Hugh CUNNINGHAM, *Children & Childhood in Western Society since 1500*, Londen/New York: Longman, 1995, p. 134.
- 16 Hugh CUNNINGHAM, *The Children of the Poor. Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Oxford/Cambridge: Blackwell, 1991, p. 167.
- 17 Peter SCHOLLIERS, Child Labor in Belgium. In: Hugh D. HINDMAN (red.), *The World of Child Labor: an Historical and Regional Survey*, Armonk: Sharpe, 2009, p. 604; Edouard DUCPETIAUX, *De la condition physique et morale de jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer. Tome 2*, Brussel: Meline Cans et Compagnie, 1843, p. 13.
- 18 Peter SCHOLLIERS, Child Labor [...], p. 605; Etienne SCHOLLIERS, De kinderarbeid, de leerplicht en de burgerij (1843-1871). In: Marc DEPAAPE & Mark D'HOKER (red.), *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw*, Leuven: Acco, 1987, pp. 178-180; Florence LORIAUX, *Enfants-machines: histoire du travail des enfants en Belgique aux XIXe et XXe siècles*, Brussel: CARHOP, 2000, pp. 60, 62-64.
- 19 Etienne SCHOLLIERS, De kinderarbeid [...], p. 177.
- 20 René DE HERDT & Bie DE GRAEVE, *Kinderarbeid* [...], p. 67; Mieke DE NEVE, *Kinderarbeid van omstreken 1800-1914*. In: *Tijdschrift voor industriële cultuur*, 10(1992)1, p. 41; Office du Travail, *Les industries à domicile en Belgique. Volume X*, Brussel: J. Lebègue et Cie, 1909, p. XLIII.
- 21 Office du Travail, *Les industries à domicile* [...], p. XLIII.
- 22 Hugh D. HINDMAN, *Child Labor* [...], pp. 14-16.
- 23 René DE HERDT & Bie DE GRAEVE, *Kinderarbeid* [...], p. 25; Mieke DE NEVE, *Kinderarbeid* [...], p. 36; Paula FASS (red.), *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society*, New York: Macmillan Reference, 2004, p. 161; Etienne SCHOLLIERS, *De kinderarbeid* [...], p. 177.
- 24 Anne ASKENASI-NEUCKENS, *Les derniers ouvriers libres. Le travail à domicile en Belgique*, Brussel: Editions Luc Pire, 2000, pp. 9-10.
- 25 Pierre VERHAEGEN, *Travail à domicile et sweating system*, Brussel: Librairie A. Dewit, 1912, pp. 10-11.
- 26 Pierre VERHAEGEN, *Travail à domicile* [...], pp. 19-20, 24.
- 27 Anne ASKENASI-NEUCKENS, *Les derniers ouvriers libres* [...], p. 35.
- 28 Anne ASKENASI-NEUCKENS, *Les derniers ouvriers libres* [...], pp. 107-108.
- 29 René DE HERDT & Bie DE GRAEVE, *Kinderarbeid* [...], p. 73.
- 30 Anne ASKENASI-NEUCKENS, *Les derniers ouvriers libres* [...], pp. 35, 37; Pierre VERHAEGEN, *Travail à domicile* [...], pp. 28, 53.
- 31 Office du Travail, *Les industries à domicile* [...], p. XLVI.
- 32 René DE HERDT & Bie DE GRAEVE, *Kinderarbeid* [...], p. 74.
- 33 René DE HERDT & Bie DE GRAEVE, *Kinderarbeid* [...], p. 74.
- 34 August DE WINNE, *Door arm Vlaanderen* [...], p. 17.
- 35 René DE HERDT & Bie DE GRAEVE, *Kinderarbeid* [...], pp. 73-74.
- 36 August DE WINNE, *Door arm Vlaanderen* [...], p. 20.
- 37 Jan COPPENS, *De bewogen camera. Protest en propaganda door middel van foto's*, Utrecht: Meulenhoff/Landshoff, 1982, p. 135; Marc VAN GYSEGEM, *Sociale fotografie en fotojournalistiek*. In: Georges VERCHEVAL (red.), *Pour une histoire de la photographie en Belgique. Essais critiques-répertoire des photographes depuis 1839*, Charleroi: Musée de la Photographie, 1993, p. 285.
- 38 Anne ASKENASI-NEUCKENS, *Les derniers ouvriers libres* [...], pp. 106-108; Een groot deel van die prentkaarten bevindt zich in Amsab-ISG in het archief van Camille Huysmans. Daaronder ook de vierde en de vijfde prentkaart die in deze bijdrage worden besproken.
- 39 Office du Travail, *Les industries à domicile* [...], 381 pp.
- 40 Mary Warner MARIEN, *Photography* [...], pp. 167-170.
- 41 Johan SWINNEN, *De lichte kamer* [...], p. 22.

JEAN-BENOÎT
FALISSE

DPhil Student (PRS),
Department of Inter-
national Development,
University of Oxford

Artsen Zonder Grenzen België als apolitieke organisatie (1985-1988)

De Belgische afdeling van Artsen Zonder Grenzen, opgericht in 1980, ontwikkelde zich snel tot de grootste afdeling van de organisatie. De vaardigheden van de vrijwilligers en het communicatiebeleid stelden haar als het voorbeeld van een nieuwe generatie van ngo's, die minder ideologie, maar ook meer expertise toonden. In 1985 werd haar apolitieke karakter, dat werd gezien als fundamenteel voor alle veldwerk, dubbel uitgedaagd: intern was er een conflict met Artsen Zonder Grenzen-Frankrijk na de oprichting van de denktank Liberté Sans Frontières, en extern werd in Ethiopië de politieke manipulatie van de humanitaire hulp duidelijk. Dat alles leidde ertoe dat de organisatie ging nadenken over haar apolitieke karakter. Tot op vandaag blijft dat een relevant discussieonderwerp. Moet Artsen Zonder Grenzen een standpunt innemen over de situaties waarmee de organisatie op het terrein in aanraking komt, ook als dat haar operaties onmogelijk maakt? Is een 'stille diplomatie' duurzaam?

'Artsen Zonder Grenzen is steeds neutraal en onpartijdig in naam van de algemeen erkende medische ethiek en het recht op humanitaire hulp, en eist de algehele vrijheid om haar taken uit te voeren. De Artsen Zonder Grenzen verbinden zich ertoe de medische gedragscodes van hun beroep te respecteren, en een volledige onafhankelijkheid ten opzichte van alle politieke, economische of religieuze machten te handhaven.' In die termen definieert Artsen Zonder Grenzen (AZG) haar opdracht in haar handvest.¹ In de wereld van de niet-gouvernementele humanitaire hulporganisaties neemt AZG een bevoorrechte plaats in. Ze wordt beschouwd als de pragmatische ngo par excellence, voor wie de gezondheid van de bevolking die

◀ Beeld uit een affiche van Artsen Zonder Grenzen, 1987. Foto Y. Gellie-Gamma (Amsab-ISG, Gent)

door een ramp of een crisis wordt getroffen, op de eerste plaats komt. De Belgische afdeling van AZG (AZG-B) werd opgericht in 1980 en speelde in op de wens om de niet-gouvernementele hulp op een nieuwe leest te schoeien. De afdeling ontwikkelde zich snel en manifesteerde zich als het symbool van een nieuwe generatie ngo's die een minder ideologisch en meer gespecialiseerd karakter had dan de ngo's van de voorgaande decennia.² In het midden van de jaren 1980 was ze even groot als de Franse AZG (AZG-F). Het niet-politieke karakter van de organisatie, een fundamenteel ethisch uitgangspunt van haar optreden, werd in die periode op twee niveaus in vraag gesteld. Intern, in de vorm van een tumultueuze polemiek tussen de Belgische en Franse afdelingen toen AFG-F de stichting/denktank Liberté Sans Frontières oprichtte; en extern, toen AZG in 1985 in Ethiopië het hoofd moest bieden aan politieke manipulatie van de hulp. Kan of moet een 'gespecialiseerde organisatie' zoals AZG een apolitieke organisatie zijn? Moet ze in het openbaar een standpunt innemen over situaties op haar werkterrein? Het zijn vragen die ngo's vandaag de dag nog achtervolgen. Dat die vraag nog brandend actueel is, blijkt uit wat zich in september 2011 in Thailand afspeelde. Daar besliste AZG, als gevolg van meningsverschillen met de regering, om zijn laatste bureau, namelijk dat van AZG-België dat 36 jaar in Thailand actief was geweest, te sluiten.³ Tussen 1985 en 1988 weekten die vragen belangrijke discussies los binnen de leidende instanties van AZG-B. Ze resulteerden op het einde van de jaren 1980 in het gebruik van de getuigenis van actoren ter plekke als een instrument van 'stille diplomatie', als originele aanvulling op de hoofdopdracht van AZG-B, zijnde de noodlijdende bevolking bijstaan.

Door te focussen op de feiten en de ideeën willen we in dit artikel vooral een complex verleden onderzoeken en gestalte geven. We ondervragen de hoofdrolspelers in dit verhaal en leggen de geschreven bronnen – uit de archieven van AZG – onder de loep. Op die manier willen we niet alleen verder kijken dan de theoretische bespiegelingen over het politiek engagement van de ngo's, maar omgekeerd ook de getuigenissen – 'les travaux de mémoire' in de betekenis die Pierre Nora eraan geeft⁴ – van voormalige ngo-leden, die toen de enige beschikbare 'verhalen' vormden, overstijgen. We hebben immers de indruk dat historici zich tot dusver te weinig hebben beziggehouden met de geschiedenis van de humanitaire ngo's. Ngo's zijn nochtans sociale, en soms ook politieke, hoofdrolspelers. Ze werpen een licht op de naoorlogse geschiedenis van België en de wereld. Dit artikel focust op het voorbeeld van AZG-B dat in hoge mate symbolisch is én voor de uitdagingen waarmee een nieuwe generatie ngo's in de jaren 1980 geconfronteerd werd, én voor een probleem waarmee ngo's op geregelde tijdstippen allemaal te maken krijgen, namelijk als getuigen optreden van wat ze rondom zich zien afspelen.

In het eerste deel van dit artikel schetsen we een kort portret van de structuur en het ontstaan van AZG-B, met de bedoeling de meest frappante kenmerken van dit nieuwe type ngo bloot te leggen. In het tweede deel onderzoeken we hoe die ngo dankzij haar niet-politieke imago gestalte kreeg in de Belgische samenleving. In het derde deel leggen we de ethische en (a)politieke opstelling van AZG-B onder de loep, in de context van het ideologische debat over ontwikkelingshulp en humanitaire

hulp dat de stichting Liberté Sans Frontières aanzwengelde. In het vierde deel ten slotte onderzoeken we de standpunten die AZG-B tijdens de Ethiopische voedselcrisis innam en maken we duidelijk hoe de situatie op het terrein – in dit geval de verduistering van humanitaire hulp door een soevereine staat – ging wegen op de interne discussie over het apolitieke karakter van AZG.

Artsen Zonder Grenzen-België, ontegensprekelijk een succesverhaal⁵

Op 24 november 1980 richtten Belgische artsen AZG-B op.⁶ Zij waren actief binnen AZG-F, dat in 1971 werd gesticht en helemaal op het einde van de jaren 1980 een werkelijk stormachtige ontwikkeling kende.⁷ We spreken over een heus Belgisch initiatief, gesteund door de leiding van AZG-F. Voor die leiding verschilde het initiatief niet bijster veel van andere afdelingen die leden van AZG in alle uithoeken van Frankrijk uit de grond stampten. De leiders van AZG-F waren slechts zijdelings betrokken bij de oprichting van de Belgische afdeling, al waren ze wel aanwezig bij de feestelijkheden die met de oprichting gepaard gingen en zorgden ze voor financiële en menselijke ondersteuning. Verantwoordelijken van de AZG-afdeling uit Gravelines, in het departement Le Nord-Pas-de-Calais, hielpen de Belgische afdeling op poten te zetten. Niet dat die een filiaal werd van de Franse: al snel ging ze autonoom functioneren vanuit een kantoor aan de Waversesteenweg in Brussel, waar Claire Bourgeois vrijwilligers wierf.⁸ Philippe Laurent, voorzitter (1980-1984) en directeur (1981-1986) van AZG-B, leidde en adviseerde de organisatie vanuit Thailand, waar hij op missie was voor AZG-F – zoals overigens de meerderheid van de eerste leden van AZG-B.⁹

Vanaf het einde van het jaar 1981 voerde AZG-B een eerste missie uit in Thailand, het land waar de organisatie het meest mee vertrouwd was en waar bovendien de meeste activiteiten van AZG-F geconcentreerd waren. Enkele maanden later ging er een missie van start in het zuiden van Tsjaad, ook al een land waar AZG-F actief was, met name in het noorden. Het hele land viel al snel in handen van de rebellen van Hissène Habré. De missies van AZG werden samengevoegd en toevertrouwd aan de Belgische afdeling, die in het zuiden van het land al een gezondheidszorgsysteem op poten aan het zetten was. Vanaf toen ging AZG-B in bijna het hele land aan de slag. Dat was een enorme uitdaging, want in 1982 bleef er slechts één geaccrediteerde arts actief in heel Tsjaad.¹⁰ De missie, met een budget van 250 miljoen Belgische frank voor de periode 1982-1984, kreeg extra steun uit het Europees Ontwikkelingsfonds van de Commissie van de Europese Gemeenschappen.¹¹ Voor een hele generatie Belgische artsen werd Tsjaad een leerschool. Vrijwel alle inspanningen van AZG-B hebben in die beginjaren met dat land te maken.¹²

Naast die en andere omvangrijke missies die volgden in Mali (vanaf 1984) en Ethiopië (vanaf 1985), vonden er ook beperktere interventies plaats. Denken we onder meer aan het konvooi met medicijnen voor Polen (1982), de missie in Nicaragua na de aardbeving (1983) of de bestrijding van epidemieën (bacillaire dysenterie in Burundi in 1985, en cholera in Benin en Sierra Leone in 1986). Daarbij werd er in

Thailand, 1978-1979. Foto © AZG/MSF (Archief Artsen Zonder Grenzen, Brussel)

toenemende mate samengewerkt met andere organisaties. Op het medische vlak waren dat vooral het Instituut voor Tropische Geneeskunde in Antwerpen en het Onderzoekscentrum voor Epidemiologie van de Université catholique de Louvain. Voor de niet-medische aspecten van de opleiding van haar leden werkte AZG-B samen met het Belgische leger, de rijkswacht en het opleidingscentrum Bioforce in Lyon. Op het terrein werkte AZG-B samen met haar zusterafdelingen uit Frankrijk, Zwitserland, Nederland, Spanje en Luxemburg, met Dokters van de Wereld, Caritas, Deutsche Notartze, maar ook met internationale organisaties zoals het Internationale Comité van het Rode Kruis, het Hoog Commissariaat voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties en het United Nations Disaster Relief Organisation.¹³

In enkele jaren tijd kende AZG-B een ‘explosieve’ groei. In 1984 bedroeg het jaarbudget 175 miljoen Belgische frank. Drie jaar later was dat al opgelopen tot meer dan 488 miljoen. Tussen 1980 en 1987 was gemiddeld 65 procent daarvan afkomstig van de Commissie van de Europese Gemeenschappen – het percentage schommelde tussen 50 en 70 procent. Het aandeel van de particuliere giften steeg voortdurend, maar lag nooit hoger dan een kwart van de inkomsten voor de periode tot 1987. Voor de resterende financiering zorgden de Belgische en Nederlandse regering, de Verenigde Naties (Hoog Commissariaat voor de Vluchtelingen) en andere ngo’s en organisaties (zoals Rotary International, de Band Aid-concerten in 1984-1985 ...). Al in het midden van de jaren 1980 was het budget van AZG-B groter dan dat

Thailand, 1978-1979. Foto © AZG/MSF (Archief Artsen Zonder Grenzen, Brussel)

van AZG-F, dat vrijwel volledig afhankelijk was van particuliere giften. De groei weerspiegelde zich ook in het aantal mensen dat aan missies deelnam. Alleen al in 1984 waren dat er 350, een indrukwekkend cijfer als je weet dat AZG-B vooral voor lange tijd – meer dan zes maanden – mensen uitstuurde. Bovendien bleek uit de praktijk dat AZG-B niet (zozeer) voor dringende noodhulp zorgde. Zo had bijna 75 procent van de missies in 1987 een langetermijnkarakter.¹⁴ Het waren stabiele missies, die het mogelijk maakten voldoende geld en mensen over te houden voor urgente interventies.

Die formidabele groei had verschillende oorzaken. Eerst en vooral was er de buitengewone daadkracht van de groep jonge artsen die AZG-B op poten zette. Philippe Laurent zorgde voor een beleid dat niet hoefde onder te doen voor dat van een privébedrijf. Hij liet aan elk onderdeel van de organisatie – administratie, missies, medische component, communicatie – voldoende ruimte en introduceerde op die manier een belangrijk organisatieprincipe. Voor de amateuristische benaderingen die een deel van de vorige generaties ngo’s kenmerkten, was er binnen AZG-B geen plaats. AZG wou een professionele organisatie zijn – in de zin van maximale efficiëntie – zonder in de val van de ambtelijke bureaucratie te trappen en haar dynamiek te verliezen. ‘Vrijwilligers’ kregen een opleiding aan het Instituut voor Tropische Geneeskunde, plus een extra opleiding van AZG-B, voor ze hun missie aanvatten. De

organisatie richtte ook technische en medische centra op om de meest geavanceerde zorgen te kunnen blijven aanbieden. Toch had ze regelmatig een tekort aan medische specialisten. De professionaliteit van de artsen was een logisch uitvloeisel van hun roeping om medisch-technische zorgen te verlenen. Dat was ook kenmerkend voor andere gespecialiseerde ngo's die zich in de jaren 1980 ontwikkelden, zoals Handicap International België (1986) en Memisa-België (Medische Missiesamenwerking, 1988), de meest bekende organisaties op het medische terrein. Nog in de jaren 1980 gingen ook de oude tiersmondistische ngo's op een meer professionele manier werken.¹⁵ Die ontwikkeling zette zich door in de jaren 1990, toen wettelijke maatregelen de meest professionele organisaties een duwtje in de rug gaven.¹⁶

Dat AZG zich in de jaren 1980 kon ontwikkelen, had niet alleen te maken met Europese fondsen, maar ook met de tijdgeest. Die werd gekenmerkt door de tanende geloofwaardigheid van de staat als oplossing voor ontwikkelingsproblemen; een met name door neoliberale denkers gevoed discours, dat de geesten spoelde en de fondsen impliciet heroriënteerde naar de niet-gouvernementele sector, waarvan internationale ngo's zoals AZG deel uitmaakten.¹⁷ De officiële ontwikkelingshulp draaide vierkant in België.¹⁸ In de Angelsaksische wereld en vervolgens in Europa nam de rechterzijde het discours van de tiersmondistische ngo's steeds meer onder vuur. Ze vond dat dat discours de westerse wereld – en alleen de westerse wereld – aan de kaak stelde, maar geen werkelijke oplossingen aanreikte voor de uitdagingen in de derde wereld. Een polemiek die in de Franstalige wereld werd gevoed door verschillende publicaties. Het werk van Pascal Bruckner, *Le sanglot de l'homme blanc*, is in dat verband wellicht het meest bekende.¹⁹ AZG-B, een apolitieke organisatie die zich bovenal bekommerde om de gezondheid van de mensen, deelde niet in de kritiek die de 'klassieke' ngo's wel kregen en werd zeer succesvol. De organisatie werd het symbool van een vierde generatie Belgische ngo's, die je kan bestempelen als 'specialisten zonder grenzen'.²⁰ Haar optreden was 'pragmatischer en minder ideologisch' dan dat van de oudere ngo's.²¹

Waar het imago telt

Het publieke imago vormde een centraal element in het succes van AZG-B. Naarmate de organisatie succesvol intervenieerde op het terrein, groeide ook haar reputatie. De ethiek die dat optreden inspireerde, staat in het handvest van de organisatie. Volgens de directeur van AZG-B, dokter Philippe Laurent, vormde efficiënte medische hulpverlening, overal ter wereld en aan iedereen die leed, het wezen van de organisatie. Die bekommernis was primordiaal. Om dat beeld te verspreiden, zette AZG alle middelen in. Aanvankelijk deed de organisatie voor promotie nog een beroep op haar Franse zusterafdeling, maar al gauw schakelde ze het communicatiebedrijf Forum in en lanceerde ze indringende reclamecampagnes.²² De kosten daarvoor liepen op – in 1987 bedroegen ze bijna 45 procent van het totale budget, voor rekening van de zetel van de organisatie, al werden dat soort uitgaven om ethische

redenen geplafonneerd op 12 procent. Met sterke slogans zoals 'In hun wachtzaal twee miljard mensen' – overgenomen van AZG-F – of een campagne waarin het gelaat van een jonge, glimlachende vrouw uit Tsjaad centraal staat²³, slaagde AZG-B erin om haar stempel te drukken en in de geesten van de mensen een bepaald beeld te verankeren. De inspanningen inzake communicatie werden verdubbeld via conferenties en informatieve bijeenkomsten, in scholen en aan universiteiten, of door de eerste lokale steunpunten op te richten, in Aarlen (1985) en later in Theux.

AZG-B groeide snel. De organisatie werd gesteund door een publiek dat in haar geloofde, omdat ze vertrouwen wekte en zelfs respect inboezemde. Ook bij het grote publiek, dat in het begin overwegend Franstalig was – want de ngo was vanwege haar Franse wortels, Franstalige oprichters en werkterreinen aanvankelijk meer een Franstalige dan een Nederlandstalige organisatie²⁴ –, kon AZG snel op veel steun rekenen. Dat blijkt uit het groeiende aantal particulieren dat de organisatie financierde – een te verwaarlozen aandeel in 1981 en bijna 25 procent van het budget in 1987 –, maar ook uit het groeiende aantal vrijwilligers en de erkenning die ze kreeg van de media en zelfs van koning Boudewijn. De koning ontving AZG en riep tijdens zijn toespraak van december 1984 jongeren op om zich, naar het voorbeeld van de organisatie, te engageren.²⁵ De publieke opinie stond welwillend tegenover de organisatie en AZG slaagde erin dat imago van onkreukbaarheid te bewaren, omdat ze niet in de val trapte van de politisering van haar werk.²⁶ AZG was niet aan een partij of beweging gebonden; in een samenleving waarin politieke banden en inkapseling schering en inslag waren, viel dat in goede aarde. In medische kringen bestond er veel waardering voor de integriteit van AZG. De organisatie werd gezien als een pronkstuk van de Belgische geneeskunde, zoals bleek uit de soms lyrische artikels in de *Artsenkrant/Journal du Médecin*.

AZG is geen sociale beweging in de klassieke betekenis van het woord.²⁷ De organisatie is evenmin een van die meer informele, nieuwe sociale bewegingen, met originele doelstellingen en een structuur die vaak wordt gekarakteriseerd als vaag en onduidelijk.²⁸ Met die bewegingen deelt ze niettemin het kenmerk dat ze een bepaalde zaak volledig is toegewijd – het recht op medische hulp voor 'slachtoffers van rampen of oorlogssituaties, zonder enig onderscheid van ras, godsdienst, filosofie of politiek'. Dat engagement wordt echter niet omgezet in politieke actie. AZG is een medische 'onderneming', met gecoöpteerde leden. Het belichaamt 'een nieuwe vorm van engagement, gebaseerd op concreet optreden, dat als minder ideologisch en meer efficiënt wordt beschouwd'.²⁹

Anders dan de bestuurders van AZG-F, die actief betrokken waren bij de gebeurtenissen in mei 1968, hadden de eerste kaderleden van AZG-B, in de periode 1980-1987, geen echte wortels in het verenigingsleven of een opvallend politiek verleden.³⁰ De redenen waarom mensen zich engageerden, waren vanzelfsprekend divers. Ze hadden vaak te maken met 'het verlangen om zich als individu te onderscheiden en zich niet in de massa te verliezen'³¹, maar ook met de wens om 'naar de spanningshaarden in de wereld te trekken'.³²

Affiche van Artsen Zonder Grenzen, jaren 1980. Foto B. Foubert (Amsab-ISG, Gent)

We kunnen AZG inderdaad beschouwen als de vaandeldrager van een nieuwe generatie humanitaire organisaties (de *'sans-frontiéristes'*), maar dat wil niet zeggen dat het een onderdeel vormde van de tiersmondistische beweging. In de jaren 1980 klaagde AZG-B het optreden van de blanke man in het Zuiden – vroeger of vandaag – niet aan. Volgens de directeur van de organisatie lag 'het falen van alle theorieën die een betere toekomst beloofden via een mondiale planning – een bittere vaststelling –' aan de basis van het optreden van AZG.³³ AZG vond dat gerichte acties weer meer waardering moesten krijgen. Men kwam op voor de 'gezondheid', maar in een 'negatief' ideologisch kader: 'omdat men niet kan vechten voor het Goede, vecht men tegen het Kwade'.³⁴ Het werk op het terrein stond centraal bij AZG; dat was wat de artsen werkelijk bond. Over ideeën – welk soort organisatie moest AZG zijn – en personen werden er conflicten uitgevochten in de schoot van de organisatie, maar onmiddellijke en efficiënte medische hulp op het terrein was het belangrijkste. Op die manier slaagde AZG erin crises te overwinnen en de cohesie van de organisatie te bewaren; daarover zijn alle oudere leden die we interviewden het eens. Op die manier is AZG er op het einde van de jaren 1980 niet alleen in geslaagd om de gevaren van het taalseparatisme te bezweren, maar ook om een zware crisis te overleven. Dat gebeurde in verschillende fasen, die we nu meer in detail gaan uiteenzetten.

Liberté Sans Frontières: identiteitscrisis of crisis van de autonomie van de organisatie

Tijdens de jaren 1985-1987 worstelde de leiding van AZG met een diepe en complexe crisis. Die nam diverse vormen aan en manifesteerde zich op verschillende niveaus. Om die crisis te begrijpen, moeten we naar die niveaus kijken: de wil van AZG-B om soeverein te handelen, de animositeit tussen Belgische en Franse verantwoordelijken, de interne dynamiek die samenhang met het beheer van een ngo, maar ook het dubbelzinnige karakter van een apolitieke organisatie en de humanitaire hulp die zij verleende.

Aan de crisis ging een significant feit vooraf, met name de gijzelneming in Tsjaad, in 1984. Op 25 januari van dat jaar gijzelden de troepen van rebellenleider Goukkouni Oueddei twee leden van AZG-B, dokter Christian Delzenne en verpleegster Marie-Chantal Roukens. Zij waren binnengedrongen in de bufferzone die het Franse leger had ingesteld tussen de zones die gecontroleerd werden door respectievelijk het rebellenleger en de regering van N'Djamena.³⁵ De Franse minister van Defensie bracht de leiding van AZG-F daarvan persoonlijk op de hoogte. De Franse afdeling keerde zich in een communiqué tegen de gijzelnemers. Dat gebeurde onder de neus van Philippe Laurent, directeur van AZG-B, die op dat moment een bezoek bracht aan de kantoren van AZG-F.³⁶ Hij werd niet geconsulteerd en was bijzonder geërgerd, omdat hij meende dat de Fransen met het leven van zijn mensen hadden gespeeld. Op 1 april werden de gijzelaars vrijgelaten, na intense inspanningen van de Belgische diplomatie en de directeur van AZG-B.³⁷ Het communiqué dat de rebellen bij die gelegenheid de wereld instuurden, was scherp: 'We vragen aan de humanitaire organisaties [...] om af te zien van samenwerking met de vijand.' Ze lieten ook weten dat wie in de toekomst werd 'opgepakt aan het front, zal worden behandeld als een huurling'.³⁸ Het incident toonde perfect aan hoe problematisch het optreden van AZG wel was. AZG profileerde zich als een apolitieke organisatie, maar moest in de realiteit, op het terrein, wel de ruimte zien te vinden om haar werk te doen en de burgerbevolking te verzorgen. Soms moest dat gebeuren via samenwerking met regeringen, in dit geval die van N'Djamena.

De gijzelneming maakte echter vooral duidelijk dat AZG-B zich onafhankelijk opstelde tegenover het Franse 'moederbedrijf'. De Fransen zagen het juridische statuut van AZG-B als een anomalie; in hun ogen was het niet meer dan het product van een Europees juridisch vacuüm waarbinnen de oprichting van nationale filialen van ngo's niet was toegestaan. De Belgen, en zeker Philippe Laurent, zagen AZG-B als een aparte, onafhankelijke organisatie.³⁹ De kwestie van de gijzelneming wakkerde een zekere animositeit aan tussen Philippe Laurent en de Franse bestuursleden Claude Malhuret (directeur) en Rony Brauman (voorzitter).⁴⁰

Het duurde echter nog een jaar vooraleer de eerste tekenen van spanning tussen beide organisaties zichtbaar werden. Op 10 januari 1985 richtte de leiding van AZG-F de denktank Liberté Sans Frontières (LSF) op. Er ontstond een explosieve situatie. Al lang speelden de bestuurders van AZG in Frankrijk en België met de gedachte om

een 'reflectiecommissie op te richten die zich zou buigen over de medische problemen en de ontwikkelingsproblematiek in de derde wereld, vanuit een economische, politieke en filosofische invalshoek'.⁴¹ Al op het stichtingscongres werd duidelijk welke richting de denktank uit zou gaan, want de titel van de bijeenkomst luidde *Le tiers-mondisme en question*. Ook de manier waarop LSF zich op papier presenteerde aan het publiek, liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Het doel van de stichting was 'zich los te maken van een denktrant die de gevangene is van verwijzingen naar een denkbeeldig ideaal [het tiersmondisme], om terug te keren naar een realiteit waarin economische efficiëntie niet automatisch gelijkgesteld wordt aan de onderwerping van de mens'.⁴² Die regelrechte aanval op het tiersmondisme vond plaats in de (ideologische) context van de triomfantelijke terugkeer van het liberalisme. Achteraf beschouwd, en los van het debat over het tiersmondisme, leken de vragen die LSF toen aan de orde stelde het begin in te luiden van een meer algemene crisis van de solidariteitsbewegingen op het einde van de Koude Oorlog. Die leidde ertoe dat er opnieuw werd gediscussieerd over 'urgente hulp', meer professionalisme in de hulpverlening en vooral over de 'institutionalisering van humanitaire hulp als solidariteitsformule'.⁴³

Begin 1985 waren we echter nog niet zover. De lancering van het LSF-project ging niet onopgemerkt voorbij. Vooral de linkse pers roerde zich en rebelleerde.⁴⁴ Op het stichtingscongres op 23 januari waren voor- en tegenstanders van het tiersmondisme in grote getale aanwezig. De discussies verliepen tumultueus en er tekende zich een breuk af tussen AZG-F en de tiersmondisten. De ngo's Frères des Hommes, Terre des Hommes en Peuples Solidaires kantten zich in een persbericht tegen het colloquium.⁴⁵ Binnen AZG waren de meningen verdeeld. Op 10 februari stuurden verschillende afdelingen die in Tsjad actief waren (België, Frankrijk en Zwitserland) een brief naar de Franse leiding.⁴⁶ De ondertekenaars eisten een volledige scheiding tussen AZG-F en de stichting LSF. Zij wilden dat daarover opheldering werd verstrekt aan de pers, want voor hen was het duidelijk dat de stichting aan politiek deed. De kritiek behelsde vier punten: de cumulatie van functies (de bestuurders van AZG-F en LSF waren dezelfde personen⁴⁷), de aanwending van geld van AZG, de manier waarop met de reputatie van AZG werd omgesprongen en de gezamenlijke zetel. Op 12 maart ging Philippe Laurent opnieuw in de aanval. Hij liet een dossier van meer dan honderd pagina's verspreiden onder een groot deel van de leden van AZG. De titel liet aan duidelijkheid niets te wensen over: *Médecins Sans Frontières/Libertés sans Frontières, l'incompatibilité*. De inleiding van het dossier was van de hand van de voorzitter van AZG-B, Jean-Pierre Luxen.⁴⁸ De conclusie van het document was duidelijk: 'LSF dient de kantoren van AZG te verlaten, geen steun meer van AZG voor LSF, geen cumulatie van functies meer, en beide organisaties dienen afstand van elkaar te nemen, en wel in die mate dat er geen verwarring meer bestaat bij het grote publiek'.⁴⁹

Voor een goed begrip van de affaire-LSF: het dispuut ging niet over het anti-tiersmondisme van LSF, maar eerder over de breuk die de stichting betekende met het onaantastbaar apolitieke karakter van AZG. Philippe Laurent aarzelde niet om

toe te geven dat 'de pogingen [van LSF] om sommige taboes te doorbreken veel belangstelling hebben gewekt' en dat we 'te maken hebben met de normaalste zaak van de wereld, als er geen amalgaam zou worden gemaakt van AZG en LSF'.⁵⁰ Voor de directeur van AZG-B was het gevaar duidelijk: 'Algemeen gesproken bestaat er een gunstig beeld van AZG: zij is quasi onaantastbaar. Dat soort bescherming zal zij automatisch kwijtspelen als de organisatie een politiek karakter krijgt. Alles zal moeilijker worden'.⁵¹

Tijdens een bijeenkomst in Toulouse, in maart 1985, stelden de Fransen aan de Belgen de volgende toegevingen voor: in de raad van bestuur van LSF zou AZG voortaan over een meerderheid beschikken, evenementen en publicaties van LSF zouden ter controle worden voorgelegd aan AZG, er zou een zomeruniversiteit georganiseerd worden en de discussie met de tiersmondisten zou hervat worden.⁵² Voor Philippe Laurent en AZG-B was dat echter onbespreekbaar: zij eisten de volledige scheiding. De zaken gingen niet vooruit en aangezien er binnen AZG-F geen voldoende gestructureerde oppositie leek te bestaan die de zaken kon doen vooruitgaan en veranderen, liet Jean-Pierre Luxen op 5 april 1985 aan zijn Franse ambtsgenoot, Rony Brauman, weten dat 'het in de ogen van AZG-B niet meer mogelijk lijkt om de samenwerking met AZG-F verder te zetten'.⁵³ Brauman stond perplex; hij onderstreepte welke gevaren een dergelijke breuk impliceerde op het terrein en verzekerde dat de stichting Liberté Sans Frontières strikt conform de doelstellingen en de belangen van Artsen Zonder Grenzen zou handelen.⁵⁴ Maar hij weigerde om AZG-F en LSF op te splitsen.

Philippe Laurent vreesde vooral dat de stichting LSF zich ging ontpoppen als een neoliberale oorlogsmachine. Hij baseerde zich daarbij op een vertrouwelijk, maar niet ondertekend document, dat Claude Malhuret hem zou bezorgd hebben in de loop van 1983. Dat document ontvouwde een ontwerp van de stichting dat veel ambitieuzer was dan wat LSF in de realiteit was. Volgens het ontwerp hield LSF zich bezig met fondsenwerving, onderzoek en politieke lobbying. De optiek was uitgesproken liberaal. Volgens Claude Malhuret en Rony Brauman ging het om een kladje dat nooit werd goedgekeurd en waarnaar men dus niet kon verwijzen. Voor Philippe Laurent was het de geheime agenda van de leiders van LSF.⁵⁵ Dat was ook het standpunt van de leden van AZG-B tijdens een algemene vergadering op 28 april.⁵⁶ Ook zij stelden geen verschil vast tussen het document en de manier waarop LSF zich aan de buitenwereld presenteerde. De scheiding was een feit.

De algemene vergadering van AZG-F vond plaats op 11 en 12 mei. De spanning was te snijden. *Le Monde Diplomatique* wijdde een dossier aan de kwestie, onder de titel *Une bête à abattre, le tiers-mondisme*, waarin LSF in zeer duidelijke bewoordingen werd aangevallen.⁵⁷ Philippe Laurent kwam tussen op de vergadering en Rony Brauman presenteerde 'een activiteitenverslag dat goed is' en dat AZG-F en LSF met elkaar verbond. De algemene vergadering besliste met een kleine meerderheid om LSF verder te steunen.⁵⁸

Acht dagen later eiste AZG-F langs gerechtelijke weg dat AZG-B niet langer de naam Artsen Zonder Grenzen zou gebruiken. De officiële reden luidde dat de houding

van AZG-B AZG-F in gevaar bracht, door niet langer met haar samen te werken en ‘bepaalde initiatieven te nemen die zeer ernstige veiligheidsproblemen kunnen veroorzaken voor de mensen op het terrein’.⁵⁹ Het proces vond in een kort geding plaats op 10 juli in Brussel. Voor AZG-B pleitte Armand D’Hondt, een Belgisch advocaat en oud-voorzitter van Amnesty International België (Franstalig).⁶⁰ Hij verwees naar het handvest van de organisatie en de kerngedachte waarrond de organisatie zich had ontwikkeld, en stelde dat het handvest niet was geschonden. Bernard Kouchner, de oprichter van AZG, aarzelde niet om zich in het debat te mengen. Hij leefde in onmin met de leiding van AZG-F en stuurde een steunbetuiging naar AZG-B, waarin hij schreef hen te beschouwen als de ‘ware’ Artsen Zonder Grenzen. Voor AZG-F pleitte meester Louis Van Bunnan, een specialist in merkenrecht. Hij wees ‘op de mogelijke verwarring of het mogelijke geloof in banden die niet langer bestaan’.⁶¹ Rechter Halsberghe verwierp de eis van AZG-F. Dat was niet echt een verrassing – hij sprak zich zelfs uit over de grond van de zaak, door te stellen dat ‘het doel dat Médecins Sans Frontières nastreeft niets te maken heeft met de bekommernissen en doelstellingen van Libertés Sans Frontières’. Een laatste polemiek werd gevoerd in het novembernummer van *Le Monde Diplomatique*. Rony Brauman kwam nog eens terug op de beschuldigingen die in het meinummer werden geformuleerd en Philippe Laurent publiceerde een artikel onder de suggestieve titel ‘solidariteit en ideologische niet-gebondenheid’.⁶²

Het was het begin van een langdurige animositeit tussen de leidingen van beide ngo’s. Er werd niet meer met elkaar gepraat.⁶³ Op 18 december 1985 keurde een buitengewone vergadering van AZG-B een statutenwijziging goed.⁶⁴ Voortaan ging AZG-B niet meer door het leven als de Belgische *afdeling* van AZG, maar als een Belgische *vereniging*. Dat AZG-F aan de basis ligt van het ontstaan van AZG-B werd uit de statuten geschrapt. In die statuten nam het handvest van AZG voortaan een meer prominente plaats in.⁶⁵ De Belgische afdeling kreeg ook een ander logo, na een verzoek in die zin van het Internationaal Comité van het Rode Kruis.⁶⁶ In 1986 ging AZG-B meewerken aan de oprichting van de Luxemburgse en Spaanse afdelingen van AZG. Dat was niet naar de zin van AZG-F, dat beide afdelingen aanvankelijk weigerde te erkennen omdat het die onvoldoende kon controleren en de geest van AZG niet kon worden gewaarborgd. AZG-F vond vooral dat die afdelingen niet het fiat hadden gekregen van het geheel van AZG. AZG-B vond daarentegen dat het handvest van AZG in voldoende mate werd nageleefd.⁶⁷ Ten slotte begon AZG-B samen te werken met Dokters van de Wereld⁶⁸, de organisatie die Bernard Kouchner, de ‘rebel’ van AZG-F, oprichtte na het meningsverschil met Claude Malhuret en Rony Brauman in 1979.⁶⁹

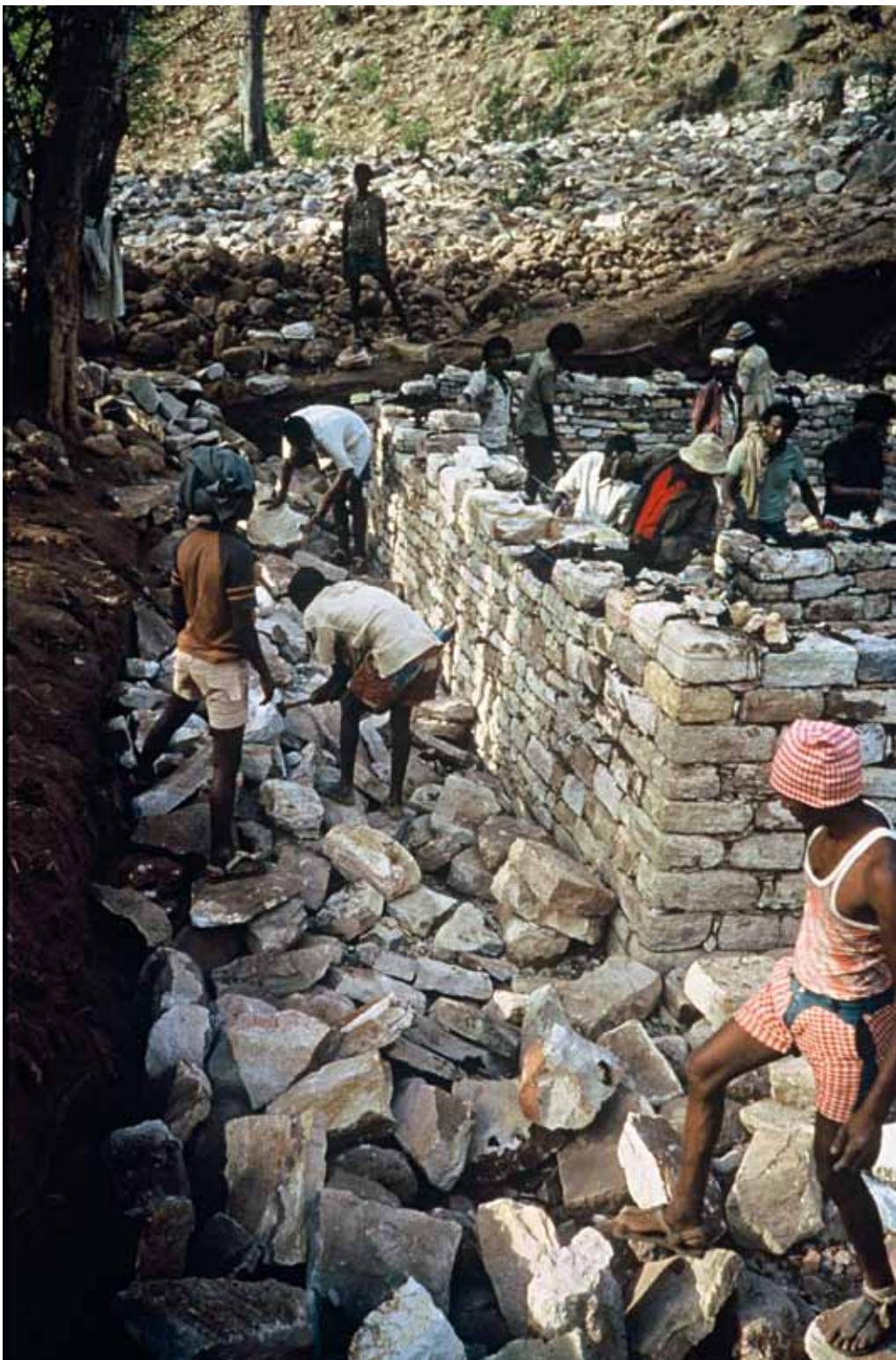
De LSF-crisis ontstond dus uit een ideeëndebat en ontaardde in een confrontatie tussen AZG-F en AZG-B, waarbij de leiding van die organisaties hun eigen mensen trachtte mee te krijgen. AZG-B en zijn baas Philippe Laurent koesterden een fundamenteel wantrouwen tegen AZG-F. Ze verdachten AZG-F ervan een grote neoliberale oorlogsmachine te willen scheppen, genre Heritage Foundation, maar dan naar

Franse smaak.⁷⁰ Ook vandaag nog kom je er moeilijk achter of het de bedoeling van LSF was om gewoon ‘een steen in de kikkerpoel te werpen’, dan wel een meer imposante structuur te creëren die duurzame politieke invloed kon uitoefenen.⁷¹ Maar los van die vraagstelling laat die crisis zien dat er twee verschillende opvattingen bestonden over de werking zelf van AZG. Die tekenden zich ook duidelijk af. Uit de discussies bleek dat de organisatie in de ogen van de leiding van AZG-F altijd een politiek karakter had en dat met de oprichting van LSF een risico werd genomen dat nodig was voor een coherente werking van AZG.⁷² In België bleek het apolitieke karakter van de organisatie een reël principe te zijn, absoluut en niet-onderhandelbaar. Dat maakt Jean-Pierre Luxen duidelijk: ‘Onze opdracht is op de eerste plaats verzorgen, verplegen, voeden.’ ‘De Artsen Zonder Grenzen zijn geen juristen en geen journalisten. Dat heeft hen nooit belet te vechten voor hetzelfde ideaal, maar dan wel op hun terrein, dat van de zieke of lijdende mens. In één woord, dat van de geneeskunde.’⁷³

De Ethiopische ‘hongersnood’: niet politiseren en geen verklaringen afleggen

De botsing van de opvattingen over de werking van AZG vond in de praktijk plaats in Ethiopië. In dat land hadden de communisten van Mengistu de touwtjes in handen. De landbouwproductie was er in een vrije val en in het hele land moest de regering het hoofd bieden aan rebellenbewegingen die voor onafhankelijkheid streden.⁷⁴ In 1983 sloeg de honger voor de eerste keer toe in het noorden van het land, meer bepaald in de streken Wollo en Tigray. Een jaar later was het de beurt aan het zuiden en het oosten. Het Relief and Rehabilitation Committee (RRC), het

Ethiopische agentschap dat belast was met de controle van de humanitaire hulp, schreef de hongersnood destijds toe aan een catastrofale droogte. Het had in 1983 en vooral in het begin van 1984 inderdaad zeer weinig geregend. Maar analyses die achteraf zijn gemaakt, benadrukken dat er sprake was van op zijn minst twee verschillende hongersnoden. Politieke incompetentie en diverse opstanden zouden die veroorzaakt hebben, zeker wat betreft de hongersnood die het zuiden van het land trof.⁷⁵ Toch veroverde het beeld van een door de droogte veroorzaakte algemene hongersnood de hele wereld. Het RRC vroeg in maart 1984 om hulp. De internationale voedselhulp, vooral afkomstig uit West-Europa en de Verenigde Staten, kwam geleidelijk op gang. Ze passeerde via Assab, de enige noemenswaardige Ethiopische haven (vandaag grondgebied Eritrea), en liep daardoor verschillende maanden vertraging op. AZG-B sprak van 'de ergste hongersnood van de eeuw'.⁷⁶ In het Westen ontstond een solidariteitsbeweging die nooit eerder was vertoond; ook de media-aandacht was ongezien.⁷⁷ Via grote media-evenementen zoals *Band Aid* (in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten) of *Chanteurs Sans Frontières* en *Tam-Tam pour l'Ethiopie* (in Frankrijk), werd er geld ingezameld.⁷⁸ Ook AZG-B lanceerde samen met de *Artsenkrant* een eigen campagne, onder de titel *3 miljoen voor Ethiopië*. In mei 1985 bevonden er zich al 45 verschillende ngo's ter plaatse.⁷⁹

AZG-F arriveerde als een van de eerste ngo's in Ethiopië. De organisatie stuurde al in februari 1984 een verkenningsmissie, nog voor verslaggevers er massaal neerstreken. Twee maanden later werden de eerste kampen opgezet in het noorden van het land, in de streek van Wollo (onder meer het kamp Korem). Later, in september, kwamen er kampen bij in de stad Kobo, en nog later, in juni 1985, in Sekota.⁸⁰ Rond die tijd was de situatie nog altijd hachelijk, ondanks de internationale hulp. AZG-F moest het hoofd bieden aan een gebrek aan huisvesting en voedsel in het kamp van Korem, uitgerekend hetzelfde kamp waar twee maanden eerder bijna 1500 mensen het leven hadden verloren als gevolg van een cholera-epidemie. Overigens ontkende het RRC die epidemie altijd.⁸¹ In juli 1985 wilde AZG-F twee projecten opstarten: een nieuw hospitaal in Sekota en een centrum voor gezonde voeding in het meer zuidelijke Kelala. Dat ging niet zonder slag of stoot. In Sekota kreeg de organisatie te maken met bevoorradingsproblemen⁸² en in Kelala botste ze op de herhaaldelijke weigering van het RRC.

AZG-B ontscheepte in Ethiopië bijna een jaar nadat de Fransen er aan de slag waren gegaan. De organisatie ging er hetzelfde doen als AZG-F – dringende medische zorg verzekeren en de voedingskwaliteit aanzienlijk verbeteren –, maar koos ervoor om te werken in het noorden van Tigray, in Idaga Hamous waar een eerste team van vijf mensen eind maart 1985 arriveerde, en in Zalambessa waar een team van (aanvankelijk) twee dokters en twee verpleegsters eind juli aan de slag ging. AZG-B

◀ Bouw van een hospitaal in Tigray, Ethiopië, 1985.
Foto © AZG/MSF (Archief Artsen Zonder Grenzen, Brussel)

motiveerde haar keuze om in die streek en wat later in het aangrenzende Eritrea te werken, met het argument dat ‘er overduidelijk abnormaal weinig aandacht was van de hulpverleners voor de twee noordelijke provincies, in vergelijking met de andere provincies die door de hongersnood werden getroffen’.⁸³

Met andere woorden: midden 1985 waren de twee ngo’s actief in Ethiopië, zij het op verschillende locaties en zonder met elkaar samen te werken of te communiceren – en dat op een moment dat de internationale pers zich al meer dan een half jaar afvroeg wat de rol was van de Ethiopische regering inzake het beheer van de hulp. Al op 3 december 1984 titelde de Londense krant *The Times* ‘Ethiopië beschuldigd van het verduisteren van de hulp voor de hongersnood’, nadat George Halloway, de secretaris van de ngo War on Want, de Ethiopische regering ervan had beschuldigd bevolkingsgroepen te verplaatsen in het kader van haar politiek van geografische homogenisering.⁸⁴ Meer bepaald werden landbouwers uit het noorden gedwongen naar het zuiden te vertrekken. De regering zou de humanitaire hulp doelbewust gebruikt hebben om bevolkingsgroepen die richting uit te sturen en hen te verzamelen in kampen – waar ze hoopten hulp te krijgen – alvorens hen te deporteren.⁸⁵ Over de kwestie werd binnenskamers gediscussieerd, in de schoot van AZG-F, maar vóór oktober sijpelde er niets door naar de media. Op 22 oktober sprak Rony Brauman openlijk zijn twijfels uit in de Anglo-Amerikaanse persclub in Parijs. En op 28 oktober kreeg hij toelating van de raad van bestuur van AZG-F om aan het grote publiek uit te leggen wat de moeilijkheden waren op het terrein, omdat men ervan uitging dat alleen nog op die manier de minimale voorwaarden gerealiseerd konden worden om de humanitaire opdracht te vervullen.⁸⁶ In een uitvoerig interview dat op 1 november in *La Croix* verscheen, bevestigde Brauman dat zijn organisatie uit Ethiopië zou vertrekken als de situatie niet veranderde. Hij weigerde medeplichtig te zijn aan de verduistering van humanitaire hulp door de Ethiopische regering en klaagde aan dat die laatste niet toeliet om extra voedselcentra in Kelala te openen.⁸⁷ In het kamp van Korem waren de vrijwilligers van AZG-F getuige van de deportatie van zeshonderd mensen. Het RRC beschuldigde AZG-F op 24 november van desinformatie en gelastte de organisatie het land te verlaten. Uiteindelijk werd ze op 2 december 1985 het land uitgejaagd. Het RRC bevroor haar rekeningen.⁸⁸

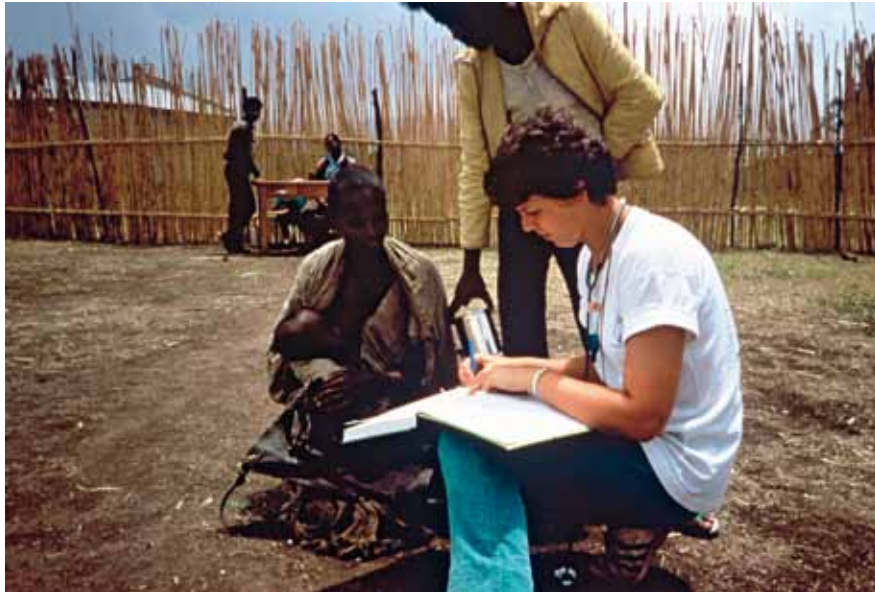
Met de uitwijzing van AZG-F kwam er echter geen einde aan de beschuldigingen. De Fransen gingen er nog harder tegenaan, meer en meer gesteund door de pers. Op 12 december keurde het Europees Parlement een resolutie goed waarin ze het deportatiebeleid veroordeelde. De Amerikanen deden eind december hetzelfde. De pers maakte er melding van dat verantwoordelijken van het RRC er de brui aan gaven en leek op die manier ook de (stroom van) informatie van AZG-F te bevestigen. Toch kreeg AZG-F in december 1985 geen steun van andere organisaties, met uitzondering van het Internationaal Comité van het Rode Kruis. Rony Brauman merkt wel op dat: ‘algemeen gesproken ngo’s zoals Concern en Save the Children volledig akkoord gaan met ons over de kern van de zaak, maar een andere mening hebben over de manier waarop de kwestie moet worden aangekaart’.⁸⁹ Dat was

Groep kinderen in een voedingskamp in Korem, Ethiopië, 1985.
Foto © AZG/MSF (Archief Artsen Zonder Grenzen, Brussel)

echter niet de zienswijze van de meeste ngo’s. Sommige ervan, zoals Christian Relief and Development Association⁹⁰, steunden zelfs het algemene hervestigingsbeleid, omdat het volgens hen te verdedigen viel in het licht van de chronische droogte die in het noorden van Ethiopië heerste.⁹¹

AZG-B besliste om in Ethiopië te blijven. Anders dan de Franse collega’s waren de Belgen geen getuige van gewelddadige taferelen en zagen zij ‘geen reden om wat dan ook aan te klagen en hun opdracht te onderbreken’.⁹² Volgens Pierre Harzé, de verantwoordelijke van de Belgische missie van AZG, werkte AZG-B ‘in de marge, op een plek waar de media niet over berichtten en die politiek niet belangrijk was. Wij werkten samen met de lokale overheden, we deden ons werk [...]. AZG-F bevond zich in het oog van de storm, in die gigantische kampen van Korem, die vreselijke wachtkamers van de dood.’⁹³ Georges Dallemagne, destijds directeur van de operaties van AZG-B, was voorzichtiger.⁹⁴ Hij sprak over verschillende situaties, al ontkende hij niet dat gelijkaardige operaties plaatsvonden in Tigray, zij het dat die minder zichtbaar waren en dat niemand ooit de kampen van AZG-B was binnengedrongen.⁹⁵ Jean Luxen sprak in 1986 in dezelfde bewoordingen de algemene vergadering van AZG-B toe: ‘Het is moeilijk oordelen over de legitimiteit van de verplaatsing van meerdere honderdduizenden mensen, van het noorden van het land naar de meer vruchtbare zuidelijke provincies. De criteria van de Ethiopische autoriteiten (slachtoffer zijn van de natuurramp, in goede gezondheid verkeren, vrijwillig vertrekken en vergezeld zijn van je familie) werden niet altijd gerespecteerd

Consultatie van Artsen Zonder Grenzen in een vluchtelingenkamp in Ethiopië, 1985.
Foto © AZG/MSF (Archief Artsen Zonder Grenzen, Brussel)

en die bevolkingsgroepen kampen momenteel met acute gezondheidsproblemen.⁹⁶ En hij besloot: 'Wij kiezen ervoor om ter plekke te zijn, zonder daarom oogkleppen op te hebben.'⁹⁷ AZG-B bleef verder werken in Ethiopië; de opdracht bestond uit de verbetering van het (gezondheids)systeem en de opleiding van lokaal personeel. In 1986 tekende de organisatie een overeenkomst met de regering om een ziekenhuis in Barentu (Eritrea) te renoveren. In een persbericht naar Agence France Presse liet ze echter meteen weten 'niet met de Ethiopische regering samen te werken' inzake medische hulp en aan de slag te zijn in streken waarin geen bevolkingsgroepen werden verplaatst.⁹⁸

Om de Ethiopische kwestie goed te begrijpen, moet men beseffen dat AZG-B eind december 1985 nog altijd een diep wantrouwen koesterde tegenover AZG-F. Amper zes maanden nadat beide ngo's in de rechtbank tegenover elkaar stonden, bleven de spanningen voelbaar en praatten Parijs en Brussel nog altijd niet met elkaar. Dat AZG-F een communistische regering de levieten las, leek bovendien zonder meer een bevestiging van het vermoeden (van AZG-B) dat AZG-F aan neoliberal militanisme deed. En dat er niet werd gecommuniceerd tussen Parijs en Brussel zorgde vanzelfsprekend ook niet voor de nodige opheldering.

De verschillende standpunten inzake de Ethiopische kwestie lagen tot op zekere hoogte in het verlengde van het dispuut over LSF, aangezien het in die kwestie wel degelijk ging over de betrokkenheid van AZG bij evidente politieke gebeurtenissen.

Getuigen was inderdaad een standpunt innemen. Rony Brauman weigerde 'mee te spelen in een schijnvertoning, [...] [het gaat om] elementaire ethische regels'.⁹⁹ AZG-F meende dat het geen andere keuze had dan zich in het openbaar uit te spreken over de verduistering van hulp. Maar door dat te doen, viel het de Ethiopische regering frontaal aan en positioneerde het zich ergens in een politieke discussie.

Het standpunt van AZG-B wijzigde wel in de loop van de jaren. In 1980 waarschuwde de directeur: 'Wanneer wij getuige zijn van iets, dan hebben wij onze eigen interpretatie, maar die kan fout zijn.' Om die reden besliste de raad van bestuur er vanaf toen over of het opportuun was verklaringen af te leggen over de werking op het terrein.¹⁰⁰ In mei 1983 leek het standpunt een beetje te worden aangepast. AZG-B kon toen: 'soms ook getuigenis afleggen, wanneer de rechten van volkeren en individuen worden geschonden, omdat het kwaad besmettelijk is'.¹⁰¹ Maar de crisis rond LSF zorgde ervoor dat de medische ethiek strikter werd geïnterpreteerd. In 1986 legde de raad van bestuur de volgende procedure vast: 'Wanneer iemand of een team van AZG getuige is van een geval van schending van de mensenrechten, dan verzamelt hij of zij zo veel mogelijk bewijzen en bezorgt die aan het hoofdkantoor. Die zullen worden doorgegeven aan Amnesty International, de enige geloofwaardige instelling in de wereld op dat vlak'.¹⁰² Dat die gedragslijn werd vastgelegd, had ongetwijfeld te maken met de aanwezigheid van Armand D'Hondt in de raad van bestuur van AZG-B vanaf 1985. Volgens een mededeling van voorzitter Réginald Moreels aan de algemene vergadering in 1987 moest AZG 'koste wat het kost de lijdende mens bijstaan, dat is wat telt, veel meer dan de politiek en de verklaringen'.¹⁰³

In 1986 trad Claude Malhuret terug uit AZG-F en begin 1987 zette een nieuwe generatie binnen AZG-B Philippe Laurent, de stichter van de organisatie, aan de kant. Het pad van de dialoog tussen beide afdelingen was nu geëffend en tijdens verschillende internationale bijeenkomsten werd de basis gelegd van het toekomstige internationale bureau van AZG (opgericht in 1991). Met het duo Jean-Pierre Luxen (algemeen directeur) en Réginald Moreels (voorzitter) en de rest van de nieuwe generatie die de lakens uitdeelde binnen AZG-B, bleef de koers van de organisatie inzake het afleggen van verklaringen en de afstand tot de politiek, aanvankelijk ongewijzigd. De Europese Conventie van AZG, die op 3 en 4 juni 1989 in Toulouse plaatsvond, vatte de standpunten van de verschillende afdelingen als volgt samen: 'AZG-F zal de schendingen van de mensenrechten verder openlijk aanklagen en AZG-B en Nederland zullen pas hetzelfde doen wanneer de "stille diplomatie" en de persberichten geen vruchten afwerpen, wanneer de situatie op het terrein als buitengewoon ernstig wordt beschouwd en geen enkel andere organisatie een bepaalde zaak kan aankaarten'.¹⁰⁴ Voor AZG-B was de tijd daarvoor duidelijk nog niet rijp. De organisatie had haar succes te danken aan haar apolitieke opstelling. Leden laten getuigen kon het apolitieke karakter van AZG in gevaar brengen.

De crisis maakte duidelijk hoe in de jaren 1980 twee verschillende interpretaties over het *sans-frontiérisme* ingang vonden en zich ontwikkelden binnen een generatie ngo's die dezelfde filosofie koesterden. AZG-F vond dat bij een opdracht alle obstakels uit

de weg geruimd moesten worden, en dat het politiek gekonkel publiek aangeklaagd moest worden wanneer dat de organisatie verhinderde te interveniëren. Voor de Belgen was *sans-frontiérisme* op de eerste plaats een zaak van professionele, maar apolitieke medische hulp. Zij zagen het apolitieke karakter van de organisatie als het beste middel om echt tot bij de patiënten te geraken. Tegelijkertijd was het de hoeksteen van de populariteit van AZG bij geldschieters en het grote publiek.

AZG-B mengde zich dan ook niet in de discussies over het ontwikkelingsbeleid in de jaren 1980. De organisatie veroordeelde LSF en vond voor dat standpunt steun bij een meerderheid van de publieke opinie, zoals blijkt uit krantenartikelen uit die tijd.¹⁰⁵ Het budget van AZG-B explodeerde werkelijk in het midden van de jaren 1980, met name dankzij giften van het grote publiek.¹⁰⁶ Dat toonde het succes aan van een nieuwe vorm van humanitaire actie, geïnspireerd door het respect voor de medische ethiek in de strikte zin van het woord. AZG-B riep tussen 1980 en 1987 niet echt op om de Belgische samenleving en mentaliteit te veranderen. Het concentreerde zich volledig op de mens die leed in het Zuiden. Het ging wel degelijk om een nieuwe benadering in de wereld van de humanitaire hulpverlening en het betekende vooral een breuk met tiersmondistische beweegredenen, die simpelweg niet behoorden tot het werkterrein van AZG-B. De manier waarop AZG-B werkte en zich positioneerde, maakte school en was zo succesvol dat in haar spoor een hele serie gespecialiseerde ngo's ontstonden. AZG-B wierp zich geleidelijk aan op als de grootste Belgische ngo.¹⁰⁷ Ook AZG-F bleef onmiskenbaar populair in de jaren 1980, maar dan wel door voor een andere opstelling te kiezen: in plaats van de kwestie van het tiersmondisme links te laten liggen, viel het vanaf 1984 dat gedachtegoed frontaal aan en aarzelde het niet om de Franse samenleving te bevragen over haar houding tegenover 'ontwikkelingsproblemen'. Door dat te doen, nam de organisatie noodzakelijkerwijs een politiek standpunt in.

AZG-B trachtte in de jaren 1980 haar status van apolitieke ngo te handhaven op het terrein, in gespannen situaties, waarin het merendeel van de opdrachten een politiek karakter leek te hebben – zelfs als het ging om humanitaire opdrachten. De organisatie sloot akkoorden met regeringen en overheden in Tsjaad, Ethiopië en elders. Die lieten een zekere dubbelzinnigheid zien, want om noodlijdende bevolkingen te kunnen bereiken, werkte AZG-B vaak op het snijvlak van hulp en politiek. Desondanks slaagde de organisatie er in de jaren 1980 in om grotendeels buiten het domein van de politiek te blijven, met name vooral dankzij haar 'stille diplomatie'.

Dat originele standpunt was het resultaat van een levendige discussie die tot op de dag van vandaag actueel blijft in de wereld van de humanitaire hulpverlening. Die discussie laat zien hoe enorm moeilijk het voor ngo's van de vierde generatie is om in de eerste plaats hun geloof in de 'techniciteit' van hun opdracht uit te dragen. Dit is de eeuwige vraag: moet je een bepaalde situatie aanklagen, met het risico dat je niet meer kunt interveniëren; of moet je je mond houden om tussenbeide te kunnen komen, met het risico dat de situatie verder verslechtert? Een vraag die even eenvoudig als onoplosbaar lijkt. En er bestaat vanzelfsprekend geen pasklaar

Bezoek van Artsen Zonder Grenzen aan een dorp in Tigray, 1985.
Foto © AZG/MSF (Archief Artsen Zonder Grenzen, Brussel).

of definitief antwoord op. Wel moet je je standpunt telkens opnieuw aanpassen, in functie van de omstandigheden en de missie die je als ngo voor ogen hebt, zoals dit artikel aantoont. AZG werd later in Rwanda met een gelijkaardige situatie als in Ethiopië geconfronteerd, zij het in andere termen. Ook bij de gewelddaden van het nieuwe Rwandese regime in 1994-1995, doken er meningsverschillen op tussen de verschillende afdelingen.¹⁰⁸ Met dit artikel, waarin het we het verleden opnieuw onder de loep leggen, trachten we niet alleen AZG, maar alle solidariteitsbewegingen een instrument aan te reiken dat hen kan helpen die vraag te beantwoorden.

De geschiedenis van de solidariteitsbewegingen blijft, algemeen gesproken, grotendeels terra incognita. Voor historici die zich nogal aarzelend – dat moeten we toegeven – op dat terrein wagen, valt er nog enorm veel werk te verrichten. Zo is er nog geen historisch onderzoek verricht over het merendeel van de Belgische ngo's. Dat moet eerst gebeuren alvorens er een meer globale analyse van de wereld van de ngo's in België gemaakt kan worden en die ngo's gesitueerd kunnen worden in de context van solidariteitsbewegingen in het algemeen. De tijd dringt vaak ook, dat heb ik bij de voorbereiding van deze bijdrage kunnen ondervinden: de archieven zijn versnipperd en worden bewaard in precare omstandigheden, als ze al niet gewoon verdwenen zijn. Bij gebrek aan archieven kan je je toevlucht nemen tot interviews

om te trachten de ‘gaten’ te compenseren en de dynamiek van de gebeurtenissen beter te begrijpen. Maar interviews vormen slechts een tijdelijke oplossing.

De politisering van de humanitaire hulp is ongetwijfeld een thema waarover eindeloos kan worden gediscussieerd en onderzoek kan worden verricht. Voor de omgekeerde benadering, waarbij de filosofie en de strategische gedachte achter een bepaalde apolitieke houding onder de loep worden gelegd, hebben historici tot dusver relatief weinig animo vertoond. Nochtans ontbreekt het niet aan onderzoekspistes op dat vlak. Het blijft wachten op een studie waarin de succesvolle apolitieke opstelling van AZG-B in de jaren 1980 wordt vergeleken met het politieke optreden van andere ngo's en humanitaire sociale bewegingen, temeer daar de organisatie in de jaren 1990 meer de richting uitging van het actief afleggen van verklaringen, zonder daarom de principes van haar handvest te verloochenen. De geschiedenis van die overgang moet nog worden geschreven. Daarbij zal er aandacht moeten zijn voor de nieuwe humanitaire context van de jaren 1990. In die context speelde de staat opnieuw een grote rol en waren dus ook de politiek en de ideologieën helemaal terug. Wellicht hadden die het toneel van de humanitaire hulpverlening nooit echt verlaten.

Mettertijd zullen de ngo's er meer en meer toe gebracht worden om samen te werken en te onderhandelen met staten en politieke bewindslieden. Om die reden is de ervaring van AZG-B in de jaren 1980 relevant. Ze geeft de aanzet tot een nieuwe discussie over een fundamenteel principe van de werking van ngo's: de neutraliteit. Die discussie is niet helemaal gesloten.

1 Het boek van Anne Vallaeys blijft een referentiewerk, ook al handelt het vooral over de Franse tak van AZG. Anne VALLAEYS, *Médecins Sans Frontières. La biographie*, Parijs: Fayard, 2004, 764 pp.; Het handvest werd na 1971 niet meer aangepast. Zie: <http://www.msf-azg.be/over-azg/handvest>, laatst geraadpleegd op 06/10/2011.

2 Patrick DEVELTERE, De derdewereldbeweging: een nieuwe sociale beweging en een netwerkbeweging. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (2004)34, pp. 421-443.

3 Zie: MSF reluctantly withdraws from Thailand after 35 years. Op: *Website Doctors Without Borders*, <http://www.doctorswithoutborders.org/news/article.cfm?id=5550>, 07/10/2011.

4 Zie vooral de inleiding van: Pierre NORA (red.), *Les lieux de mémoire*, Parijs: Gallimard, 1984-1993 (zeven delen).

5 De auteur heeft een artikel gewijd aan de ontwikkeling en het groeiproces van AZG-B in de beginjaren. Zie: *Entrepreneurs humanitaires: 'Médecins Sans Frontières – Belgique', genèse d'une ONG atypique (1980-1987)*. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (2009)21, pp. 11-54.

6 Privéarchief Philippe Laurent, Statuten AZG, 11/1980, p. 2.

7 Anne VALLAEYS, *Médecins Sans Frontières* [...], p. 361.

8 Claire Bourgeois (°1953) studeerde geneeskunde (ULB, 1978) en tropische geneeskunde (Instituut voor Tropische Geneeskunde, 1979). Ze ging in 1979 in Thailand aan de slag voor AZG. Tot in 1984 was ze de eerste vaste medewerker op de zetel van AZG. Daarna vertrok ze naar Tsjaad, als coördinator (1984-1986). Tussen 1986 en 1992 vervulde ze verschillende functies op de zetel van AZG en maakte ze

ook vaak deel uit van missies (Sahel, Soedan, Mali, Guinee, Liberia). Na een laatste missie in Kenia in 1992 verliet ze AZG om te werken voor het Hoog Commissariaat voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties. Ze bekleedde meerdere verantwoordelijke functies, met name in Goma en later in Abéché. Gegevens meegedeeld door Claire Bourgeois, 2006.

9 Philippe Laurent (°1951) studeerde geneeskunde (ULg) en tropische geneeskunde (Instituut voor Tropische Geneeskunde). Hij werkte voor AZG-F in de kampen in Thailand alvorens AZG-B op te richten. Hij leidde de organisatie van 1980 tot 1986. Hij bleef daarna actief in de sector: hij werkte drie jaar in Libanon voor Dokters van de Wereld en trad in 1992 toe tot het Belgische Rode Kruis. Hij was van 1994 tot 1999 algemeen directeur van de Franstalige vleugel van die organisatie. In 2000 werd hij voorzitter van de raad van bestuur van het Agence Wallonne pour l'Intégration des Personnes Handicapées. Later werd hij ook voorzitter van de Fédération des Associations de Coopération au Développement en leidde hij het vrijwilligersplatform. Gegevens meegedeeld door Philippe Laurent, 2006, en uit Michel THEYS, *Qui êtes-vous? Philippe Laurent: un potache humaniste*. In: *La Libre Belgique*, 28-29/11/1981, p. 2.

10 Eric GOEMARE, Une ONG au ministère. In: Rony BRAUMAN (red.), *Utopies sanitaires*, Parijs: Le pommier-Fayard, 2000, p. 237.

11 Archief AZG-B, Algemene vergadering 1980-1983, Philippe LAURENT, *Rapport moral 1982-1983*, 05/1983, p. 2.

12 93 procent in 1981, 69 procent in 1982, 87 procent in 1983, 23 procent in 1984, 27 procent in 1986.

13 Zie: Archief AZG-B, Activiteitenverslagen 1980-1987.

14 Archief AZG-B, Raad van bestuur 1988, Réginald MOREELS, *Les missions, document présenté par le service des opérations pour le Conseil d'Administration et la réunion des membres cooptés*, 04/05/1987, p. 3.

15 Het tiersmondisme is een politieke doctrine van overwegend – maar niet uitsluitend – linkse signatuur. Het wil de derde wereld

haar vrijheid teruggeven en bevrijden van de westerse overheersing. De beweging werd belangrijker in de jaren 1950 met de onafhankelijkheidsstrijd van de Afrikaanse landen, maar je treft ze ook aan in de westerse wereld. Ze legt de schuld voor de armoede van de derde wereld bij het buitenlandse kapitalisme en, op de eerste plaats, bij de Europese metropolen die op een nefaste wijze interveniëren in die landen. Voor tiersmondisten volstaat de institutionele en politieke onafhankelijkheid van de landen van de derde wereld niet, aangezien er een economische en nekolonialistische logica aan het werk is die de arme landen onderwerpt aan de rijke (tiersmondistische theorie van de 'afhankelijkheid' of de 'onderontwikkeling' door de 'ongelijke ruil'). Zie: Tiers-monde, tiers-mondisme. In: Mokhtar LAKEHAL, *Dictionnaire de science politique*, Parijs: L'Harmattan, 2005, pp. 380-381; Lemma 'Tiers-mondisme'. In: *Glossarium van Perspective Monde* (Université de Sherbrooke, Canada), <http://perspective.usherbrooke.ca/bilan/servlet/BMDictionnaire?iddictionnaire=1517>, laatst geraadpleegd op 12/10/2011; Christian COMELIAU, *Mythes et espoirs du tiers-mondisme*, Parijs: L'Harmattan, 1986.

16 Gregor STANGHERLIN, Les organisations non gouvernementales de coopération au développement: Origine, cadre juridique, cofinancement et enjeux. In: *Courrier hebdomadaire du CRISP*, (2001)1714-1715.

17 Lees in dat verband Jean-Philippe PEEMANS, *Le développement des peuples face à la modernisation du monde: les théories du développement 'réel' dans la seconde moitié du XXème siècle*, Louvain-la-Neuve/Parijs: Bruylant/L'Harmattan, 2002, pp. 119-166.

18 *Les états-généraux de la coopération au développement, actes du colloque*, Brussel: Centre National de Coopération au Développement, 1990, p. 26.

19 Pascal BRUCKNER, *Le sanglot de l'homme blanc. Tiers-monde, culpabilité, haine de soi*, Parijs: Points, 1983; Men dient eveneens enkele minder invloedrijke werken te citeren zoals Yvonne MONTENAY, *Le socialisme contre le tiers-monde*, Parijs: Albin Michel, 1982 en Carlos RANGEL, *L'Occident et le tiers-monde*, Parijs: Laffont, 1982.

- 20 Gregor STANGHERLIN, Les organisations non gouvernementales [...], p. 17.
- 21 Patrick DEVELTERE, Bénédicte FONTENEAU, Ignace POLLET, L'évaluation dans les ONG belges. Entre volonté et contrainte. In: *Tiers-Monde*, (2004)45, p. 804.
- 22 Archief AZG-B, Raad van bestuur 1988, Karel CLAES, Interne nota: conc. Agence de pub, 06/1987, p. 2.
- 23 Een campagne die dateert uit 1985-1986 en doet denken aan de sensationele foto van de kleine Afghaanse vrouw met groene ogen op de omslag van het juninummer van *National Geographic* in 1985.
- 24 Het is een veelzeggende anekdote: AZG heette aanvankelijk Dokters Zonder Grenzen. De wijziging in Artsen Zonder Grenzen dateert van 30 maart 1983. Zie: *Belgisch Staatsblad*, 30/03/1983, 2700/81.
- 25 Texte intégral du discours royal. In: *La Libre Belgique*, 26/12/1984, p. 3.
- 26 De overstap naar de politiek van leden van AZG-B (onder meer Réginald Moreels en Jan Van Erps) vond inderdaad tamelijk laat plaats, in het begin van de jaren 1990.
- 27 Samy COHEN, Altermondialistes et société civile internationale. In: *Revue française de science politique*, 54(2004)3, pp. 386-389.
- 28 Marc HOOGE & Jaak BILLIET, Inleiding: Tussen vernieuwing en continuïteit. Sociologen en historici over nieuwe sociale bewegingen. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (2004)34, pp. 319-329.
- 29 Christophe AGUITON, Nouvelle radicalité, nouveaux mouvements sociaux. In: *EMPAN*, (2003)50, p. 78.
- 30 Johanna SIMÉANT, Entrer, rester en humanitaire: des fondateurs de Médecins sans frontières aux membres actuels des ONG médicales françaises. In: *Revue française de Sciences Politiques*, 51(2001)1-2, pp. 47-72.
- 31 Archief AZG-B, Algemene vergadering 1980-1983, Philippe LAURENT, *Rapport moral 1981-1982*, 05/1982, p.7.
- 32 Philippe Laurent aan Anne Vallaëys. In: Anne VALLAEYS, *Médecins Sans Frontières* [...], p. 489.
- 33 Archief AZG-B, Algemene vergadering 1980-1983, Philippe LAURENT, *Rapport moral 1981-1982* [...].
- 34 Archief AZG-B, Algemene vergadering 1980-1983, Philippe LAURENT, *Rapport moral 1981-1982* [...].
- 35 Otages belges au Tchad. In: *La Libre Belgique*, 27/01/1984, p. 1.
- 36 Rony Brauman aan Anne Vallaëys. In: Anne VALLAEYS, *Médecins Sans Frontières* [...], p. 489.
- 37 En niet een paar dagen later, zoals te lezen valt in Anne VALLAEYS, *Médecins Sans Frontières* [...], p. 499.
- 38 Otages belges libérés au Tchad. In: *La Libre Belgique*, 03/04/1984, p. 2.
- 39 Johanna SIMÉANT, What is going global? The Internationalization of French NGOs without borders. In: *Review of International Political Economy*, 12(2005)5, pp. 851-883.
- 40 Claude Malhuret (°1950) is een Franse arts en politicus (RPR-UMP). Zie: <http://www.ville-vichy.fr/claude-malhuret-maire-de-vichy.htm>, laatst geraadpleegd op 12/10/2011; Rony Brauman (°1950) is een Franse arts. Zie: <http://www.prix-henry-dunant.org/?p=10065&lg=en>, laatst geraadpleegd op 12/10/2011.
- 41 Privéarchief Philippe Laurent, Philippe LAURENT, Annexe V, MSF perspectives '83. In: *Programme d'activités 1986-1987*, p. 12.
- 42 Privéarchief Philippe Laurent, *Le tiers-mondisme en question, colloque les 23 et 24 janvier*, LSF, 01/1985.
- 43 Erwan QUEINNEC, L'ambivalence être/objet des organisations humanitaires: un objet de recherche pour les sciences de gestion. In: *Revue internationale des sciences sociales*, 177(2003)3.
- 44 Anne VALLAEYS, *Médecins Sans Frontières* [...], p. 478.
- 45 'Als dit colloquium een show wil zijn van confrontaties die meer polemisch dan echt verhelderend zijn, zullen we geen stap verder geraken in deze zaak.' Geciteerd door: Olivier WEBER, *French doctors. L'épopée des hommes et des femmes qui ont inventé la médecine humanitaire*, Parijs: Robert Laffont, 1995, p. 403.
- 46 Archief AZG-B, Algemene vergadering 1983-1984 en 1985-1986, *Lettre ouverte adressée à la direction collégiale et aux membres MSF*, N'Djamena, 17/01/1985.
- 47 De voorzitter van AZG (Rony Brauman) was directeur van LSF en de voorzitter van LSF (Claude Malhuret) was directeur van AZG. De organisaties hadden dezelfde penningmeester en zetel.
- 48 Jean-Pierre Luxen (°1954) studeerde geneeskunde (ULg) en tropische geneeskunde (Instituut voor Tropische Geneeskunde). Hij vertrok met AZG-F naar Afghanistan, alvorens aan de slag te gaan bij de missie van AZG-B in Thailand. Daarna was hij coördinator van de missie in Tsjaad (1982-1984), om vervolgens naar de zetel van de organisatie in Brussel terug te keren. Hij was directeur Operaties en voorzitter van AZG-B en later ook algemeen directeur (1989-1994). Daarna werkte hij als onafhankelijk raadgever, nog later ging hij aan de slag bij de Belgische Technische Coöperatie als directeur Sectoriële en Thematische Expertise. Gegevens meegedeeld door Jean-Pierre Luxen.
- 49 Privéarchief Philippe Laurent, Philippe LAURENT, Conclusion: il faut délier MSF et LSF. In: Philippe LAURENT & Jean-Pierre LUXEN, *Médecins Sans Frontières et Liberté Sans Frontières: l'incompatibilité*, p. 9.
- 50 Privéarchief Philippe Laurent, Philippe LAURENT, Conclusion [...], p. 5.
- 51 Privéarchief Philippe Laurent, Philippe LAURENT, Conclusion [...], p. 9.
- 52 Helaas beschikken we niet over het verslag daarvan. We kennen ook de datum niet. Privéarchief Philippe Laurent, Brief van Willy Demeyer aan Rony Brauman, 08/05/1985.
- 53 Privéarchief Jean-Pierre Luxen, Brief van Jean-Pierre Luxen aan Rony Brauman, 05/04/1985.
- 54 Privéarchief Jean-Pierre Luxen, Brief van Rony Brauman aan Jean-Pierre Luxen, 11/04/1985.
- 55 'De toon van het eerste ontwerp was uitgesproken neoliberal. Dat ontwerp werd in die vorm echter nooit goedgekeurd door Malhuret en Brauman. Toch was de Belgische oppositie tegen LSF grotendeels gebaseerd op dat ontwerp.' In: Archief AZG-B, Raad van bestuur 1988, *Minutes of MSF section meeting Amsterdam 28th of February 1987*, p. 4.
- 56 Het ging in dit geval om de tussenkomst van Helmut Jousten. Hij kreeg de steun van Philippe Mahoux en Pierrot Harzé.
- 57 Alain GRESH, Une Fondation au-dessus de tout soupçon. In: *Le Monde Diplomatique*, 05/1985, pp. 18-19 (het volledige dossier: pp. 13-36).
- 58 43 stemmen voor, 3 tegen en 2 onthoudingen, op een totaal van 111 leden van de algemene vergadering. Uit het verslag van de algemene vergadering van AZG-F, 03/05/1985. Geciteerd door: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés de populations en Éthiopie 1984-1986*, Parijs: Médecin Sans Frontières, 2005, p. 47; Privéarchief Philippe Laurent, Louis VAN BUNNEN, *Conclusions dans le procès Médecins Sans Frontières Belgique-France*, 10/07/1985.
- 59 Er werd verwezen naar Nicaragua en Angola. AZG-B had in Angola contact opgenomen met de regering zonder de UNITA daarvan in te lichten. Aangezien AZG-F met die laatste samenwerkte, werd het in een netelig parket gebracht. Het optreden van de Belgische missie in Nicaragua werd als uiterst geëngageerd ingeschat. Zij zou het fragiele bouwwerk dat door AZG in vijf jaar was tot stand gebracht, in gevaar kunnen brengen. Zie: Privéarchief Philippe Laurent, Verslag van de algemene vergadering van AZG-F, 03/05/1985.
- 60 Armand D'Hondt (°1933), zie: *Qui est qui en Belgique francophone et au Grand-Duché de Luxembourg 1990-1991*, Brussel: Appel, 1990, p. 195.
- 61 Privéarchief Philippe Laurent, Louis VAN BUNNEN, *Conclusions* [...], p. 4.
- 62 Rony BRAUMAN, Tiers-mondisme: les intentions et les résultats. In: *Le Monde Diplomatique*, 11/1985, pp. 4-5; Philippe LAURENT, Solidarité et non-alignement idéologique. In: *Le Monde Diplomatique*, 11/1985, pp. 4-5. (De artikels van Rony Brauman en Philippe Laurent werden gepubliceerd op dezelfde pagina's.)
- 63 Jacques Pinel (logistiek expert, werkzaam op de twee zetels) en Jean-Luc Nahel (als antropoloog betrokken bij opleidingscycli) hadden als enigen nog een band met elkaar.
- 64 *Belgisch Staatsblad*, 26/06/1986, p. 2700/81.

- 65 Archief AZG-B, Raad van bestuur 1985-1987, Verslag van de buitengewone algemene vergadering van AZG-B, Brussel, 18/12/1985, p. 1.
- 66 Archief AZG-B, Raad van bestuur 1985-1987, Verslag van de raad van bestuur van 18/06/1985. Het verzoek van het Rode Kruis kwam er vanwege het kruis met de rode kleur. We hebben niet meer informatie over deze nochtans interessante en veelzeggende kwestie kunnen vinden. De archieven van AZG-F en het Internationaal Comité van het Rode Kruis bevatten wellicht meer details over deze episode.
- 67 Archief AZG-B, Algemene vergadering 1987-1988, Documenten en stembiljetten; Willy DEMEYER, *Médecins Sans Frontières – international*, 03/1987, p. 2.
- 68 Dokters van de Wereld voert hetzelfde type opdrachten als AZG uit. De organisatie situeert zich sinds haar oprichting in maart 1980 wel zeer duidelijk op het snijvlak van ‘verzorgen en getuigen’. Ze heeft van het recht op inmenging haar stokpaardje gemaakt.
- 69 Het conflict draaide vooral om de vraag wie AZG ging leiden en kreeg gestalte in het project ‘een boot voor Vietnam’ (L’île de Lumière) van Bernard Kouchner, dat bekritiseerd werd door Rony Brauman en Malhuret. Voor de geschiedenis van AZG-F verwijs ik naar Anne VALLAËYS, *Médecins Sans Frontières [...]*, en met name naar het hoofdstuk *Biafraï contre ‘soixante-huitards’*.
- 70 Naar dat model wordt duidelijk gerefereerd in het document dat Philippe Laurent in 1983 ontving en dat hij beschouwde als de geheime agenda van LSF (zie eerder). De Heritage Foundation, opgericht in 1983, is tot op de dag van vandaag een van de belangrijkste conservatieve Amerikaanse denktanks. In de jaren 1980 vormde ze een belangrijke inspiratiebron voor de Reagan-doctrine en gold ze als een vurige verdediger ervan. Zie: <http://www.heritage.org>, laatst geraadpleegd op 13/10/2011.
- 71 Tijdens de interviews die ik in 2005 had met de twee voornaamste betrokkenen, hielden Rony Brauman en Philippe Laurent nog steeds vast aan hun (tegengestelde) visies over wat de ‘werkelijke’ bedoelingen waren van LSF. Het beschikbare historiografische materiaal laat niet toe om uitsluitsel te geven over de kwestie.
- 72 Rony Brauman in: Archief AZG-B, Algemene vergadering 1983-1984 en 1985-1986, Verslag van de zesde gewone algemene vergadering, 27-28/04/1985.
- 73 Jean-Pierre LUXEN, Rapport moral 1985. In: *Médecins Sans Frontières Belgique*, januari-maart 1985, p. 8.
- 74 Een Eritrese guerrillabeweging in het noorden van het land sinds 1961, een guerrillabeweging in Tigray (wat zuidelijker), Somalische bewegingen in het zuidoosten, de bevrijdingsfronten Sidamo en Oromos in het centrum en het westen van het land.
- 75 Met name de analyse van Alex DE WAAL, *Famine Crimes: Politics & the Disaster Relief Industry in Africa*, Londen: African Rights and the International African Institute, 1997. Zie ook: Patrick WEBB & Joachim VON BRAUN, *Famine and Food Security in Ethiopia: Lessons for Africa*, Chichester: John Wiley and Sons, 1996.
- 76 Privéarchief Philippe Laurent, AZG-B, *Ethiopie: la plus grande famine du siècle*, 02/1985.
- 77 Suzanne FRANKS, How famine captured the headlines. In: *Media History*, 12(2006)3, pp. 291-312.
- 78 Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 23.
- 79 François JEAN, Du bon usage de la famine, AZG-F, 10/1986. Geciteerd in: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 41.
- 80 Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 8.
- 81 Verslag van de raad van bestuur van AZG-F op 24/03/1985. Geciteerd door: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 41.
- 82 Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 63.
- 83 Archief AZG-B, Ethiopië 1987, document Ethiopië, 12/1986 (?), pp. 2-4.
- 84 Thomas PRENTICE, L’Ethiopie accusée de détourner l’aide pour la famine. In: *The Times*, 03/12/1984. Vertaald en geciteerd door: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 21.
- 85 Interessant feit. De hulp schijnt eveneens te zijn aangewend om wapens te kopen, vooral voor de rebellenbeweging in Tigray. Pas in 2010 geraakte dat nieuws bekend, na een bericht van de BBC op 3 maart van dat jaar. Zie: Martin PLAUT, Ethiopia famine aid ‘spent on weapons’. Op: *Website BBC News*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/8535189.stm>, 03/03/2010. In de archieven van AZG-B en AZG-F is daarover niets terug te vinden.
- 86 Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 69.
- 87 Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 55-63.
- 88 Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 88.
- 89 Verslag van de raad van bestuur van AZG-F op 25/11/1985. Geciteerd door: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 86.
- 90 De Christian Relief and Development Association werd in 1973 opgericht door 93 verenigingen om de noodhulp voor een hongersnood in Ethiopië te coördineren. In de periode die ons interesseert, werd de organisatie geleid door Oxfam en een afgevaardigde van de Ethiopische regering. Zie: <http://www.crdaethiopia.org>, laatst geraadpleegd op 13/10/2011.
- 91 Déclaration des membres du Christian Relief and Development Association, 18/12/1985. In: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 102.
- 92 Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 96.
- 93 Interview met Pierre Harzé door Laurence Binet. In: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 97.
- 94 Georges Dallemagne (*1958) is arts, gespecialiseerd in tropische geneeskunde. Hij studeerde daarnaast internationale politiek en ziekenhuisbeheer (ULB). Hij werd lid van AZG in 1984 en was zes jaar actief op het terrein, in Afrika en Azië. Daarna leidde hij gedurende zeven jaar de operaties van AZG. Later werd hij algemeen directeur van Handicap International. Van 1999 tot 2003 was hij senator voor het CDh. Zie: <http://www.georgesdallemagne.be>, laatst geraadpleegd op 13/10/2011.
- 95 Interview met Georges Dallemagne door Laurence Binet. In: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 97.
- 96 Archief AZG-B, Raad van bestuur 1988, Jean-Pierre LUXEN, *Rapport moral 1986*, 05/1986, p. 1.
- 97 Archief AZG-B, Raad van bestuur 1988, Jean-Pierre LUXEN, *Rapport moral [...]*.
- 98 Privéarchief Philippe Laurent, *MSF Belgique engage 1,75 millions de dollars pour l’Ethiopie en 1986*. Geciteerd door: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 109.
- 99 Une interview de Rony Brauman, président de Médecins Sans Frontières. In: *La Croix*, 01/11/1985. Geciteerd door: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, p. 63.
- 100 Privéarchief Philippe Laurent, Philippe LAURENT, *Rapport moral 1982-1983*, 05/1983, p. 10.
- 101 Privéarchief Philippe Laurent, Philippe LAURENT, *Rapport moral 1981-1982*, 05/1982, p. 8.
- 102 Archief AZG-B, Raad van bestuur 1984-1987, Robert DENOEL, *Réflexion sur: le choix des missions à Médecin Sans Frontiers*, 04/09/1986, p. 4.
- 103 Archief AZG-B, Algemene vergadering 1987-1988, Réginald MOREELS, *Rapport moral 1987*, 05/1987, p. 12.
- 104 Verslag van de Europese Conventie van AZG, Toulouse, 03-04/06/1989. Geciteerd door: Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*, pp. 129-130.
- 105 Zie: de gebundelde krantenartikelen in *Revue de presse 1980-1986 Artsen Zonder Grenzen België – Médecins sans Frontières Belgique*, MSF Belgique, 2001; Laurence BINET, *Famine et transferts forcés [...]*.
- 106 Tussen 1984 en 1986 explodeerde het budget van AZG-B. Het aandeel van de particuliere giften in de inkomsten van de ngo steeg van 11 procent tot 13 procent, van 18.825.436 Belgische frank naar 64.304.000 Belgische frank. Zie: Archief AZG-B, Financiële verslagen van 1984 en 1986.
- 107 Adèle WOODS, *Les ONG européennes actives dans le domaine du développement, état des lieux*, Parijs: OCDE, 2000.
- 108 Ook de Nederlandse afdeling van AZG werd toen bij de discussie betrokken. Zie: Laurence BINET, *Violences du nouveau régime rwandais 1994-1995*, Parijs: Médecins Sans Frontières, 2004.

FREDERIC DEHAUDT
auteur

De textielindustrie en haar mensen

De textielindustrie in het noorden van Frankrijk en het zuiden van West-Vlaanderen gaf werk en brood aan duizenden mannen, vrouwen (en kinderen). Ze gaf de streek ook een identiteit. Het boek De textielindustrie en haar mensen brengt verhalen van mensen die in de textielfabrieken werkten, geïllustreerd met mooie foto's. In dit artikel lees je enkele fragmenten uit die verhalen 'van vlees en bloed'.

Frederic DEHAUDT

De textielindustrie en haar mensen.
9 getuigenissen / reportage / cd

Menen: De Figuranten/Orchestre International du Vetex,
2011, 306 pp., ISBN: 542 50 2101 011 4.

Te koop in Amsab-ISG aan € 12.
Bestellen via orders@amsab.be.

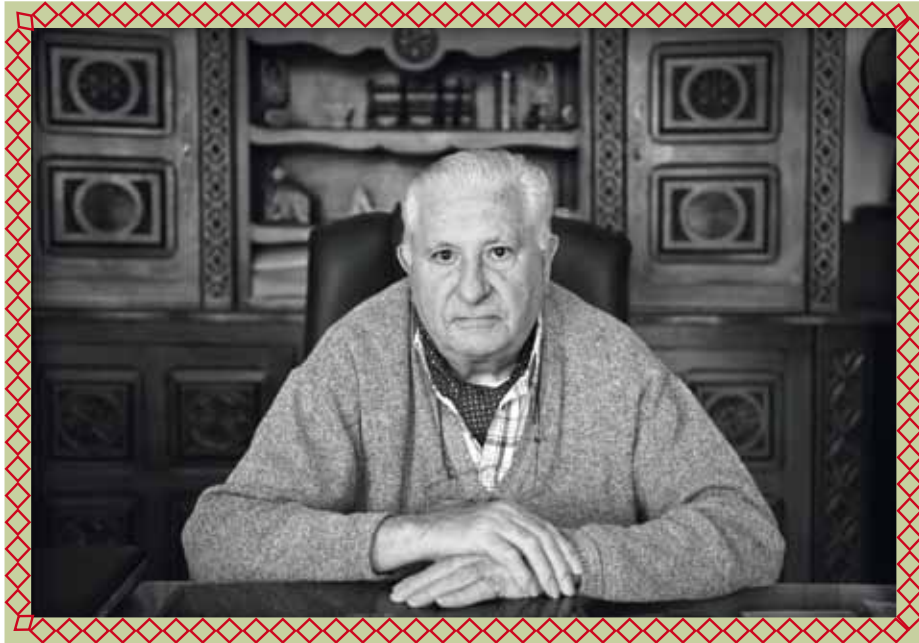
Emma Scheldeman

Foto Veerle Knockaert

De bus van De Vlaeminck arriveerde, samen met alle andere bussen, aan de douane in Menen. Emma en Arlette stapten uit de bus, samen met alle andere inzittenden. Iedereen in de bus wrocht in den textiel. 't Krioelde daar van 't volk,' zegt

Arlette, 't was gelijk een braderie. Iedere dag.' Arlette en Emma stroomden mee in de menigte, grepen een pistoletje of een frietje of een biertje uit de tentakels van de handelaars en stapten over de grens. Het gebeurde dat de douanier hen tegenhield omdat hij of zij dacht dat Emma en Arlette blauwers [smokkelaars] waren. Om het tegendeel te bewijzen opende Arlette haar sjakosse en Emma haar buzze.

Aan de andere kant van de grens wachtten er weer bussen. Ze stapten op en waren weg. Naar Toerkoeie. Voilà. En als Emma en Arlette hun 8 uren erop zaten, dan deden ze hetzelfde in de omgekeerde richting. Eerst zetten ze hun machines uit en maakten ze alles proper voor de bobinières of spinsters die na hen kwamen. Dat deden ze allemaal. Allemaal, behalve die 'vuile trien' die aan Emma's machine stond en die kuiste gelijk de propere vuilaards, zodat Emma iedere keer helemaal opnieuw moest beginnen en ten lange laatste tegen die vuile triene zei dat, als ze aan het kuisen was, ze er even goed van kon blijven. 'k Ga 't ekik doen', zei Emma in het Frans, want die vuile triene was een Française. Als de machines weer proper waren, begonnen Emma en Arlette aan de aftocht. Ze gingen naar de kleedkamer, trokken hun kastje open, trokken hun schorte en hun sandalen uit, haalden hun kleren uit het kastje en trokken ze snel aan, want ge moest daar niet staan trutselen in uw combinaison [onderjurk], temeer omdat er nergens geen wasplaatsen waren, ook al zou een plek om u een beetje te wassen niet overbodig zijn geweest, want ge hadt tenslotte 8 uur in de warmte en vooral in het stof staan werken.

Louis Delepierre

Foto Veerle Knockaert

‘Meer dan 120 jaar was geen enkele van onze werknemers gesyndiceerd. Daarna zaten ze allemaal in een vakbond. De wet verplichtte het. Ziet ge, wij waren een klein bedrijf. Wij zagen ons werkvolk dag in dag uit. Een vakbond, dat zou niet gepast hebben.’

‘In mei ’68 bijvoorbeeld, heel Frankrijk lag plat. Iedereen staakte. En zij die dat vooralsnog niet deden, stonden onder druk.’

Een werknemer bij Segard die in zijn huis 11 kinderen te eten moest geven, zat verveeld met de kwestie. ‘Kijk, monsieur Louis,’ zei hij, ‘de omstandigheden zijn zoals ze zijn, en ik geloof dat ..., ik bedoel dat wij ... dat wij volgens mij ... volgens mij euh zouden wij ook beter ...’

‘Staken?’

‘Staken, ja.’ En hij kuchte en slikte en schraapte zijn keel, want staken is geen woord dat ge zomaar gezegd krijgt voor uw baas. ‘Normaal gezien denk ik gheuheu dat ...’

‘Luister Michel. Ik begrijp u. Gij vindt dat gij ook moet staken, wel ik begrijp dat. Aan de andere kant hoop ik natuurlijk ook dat ge mij verstaat. Wat ik ervan denk, is heel eenvoudig: als er werk is, dan moeten we werken. Dat is wat ik ervan denk. Begrijpt ge, Michel? Mocht er geen werk zijn, dan zoudt gij mogen staken zo veel als ge wilt. Ge zoudt van mij de wind van achteren krijgen, maar er is werk. Er is werk. Luister Michel. Ik ga u een voorstel doen. Ik stel voor dat ge blijft werken. En ik ga u uitleggen waarom. Als ge werkt, krijgt ge uw loon. Ah ja, natuurlijk. En als de stakingen voorbij zullen zijn, zal er een loonsverhoging zijn voor iedereen, ook voor u. Zoals ik het zie, wordt ook gij alleen maar beter van mijn voorstel. Ge verliest niks en straks gaat ge winnen. Alors Michel, wat denkt ge?’ ‘Euh ... euh ... Ik ga het gheuheu zo doen, monsieur Louis.’

En zo hebben bijna alle werknemers gedacht. Er was een genaturaliseerde Italiaan die zei dat hij niet anders kon dan aan de staking meedoen. Al een paar dagen werd hij scheef bekeken door zijn buurman.

‘Mon voisin ziet dat ik ’s morgens mijn huis verlaat en ’s avonds op een uur als anders thuiskom. Wat zou ik kunnen gedaan hebben al die tijd, monsieur Louis? Behalve werken? Hij weet het. Ik kan niet anders dan het werk neer te leggen.’

Jozef / Joseph Decoster

Foto rechts: Veerle Knockaert

Zijn weversopleiding volgde Jozef dus in Moeskroen – St.-Henricus, Avenue Royal, als ge ’t al wilt weten. Die school was, zoals andere vakscholen uit de streek, in de jaren 30 gesticht. Vroeger kondt ge uw stiel ook op de werkvloer

leren, maar dat was kinderarbeid en dat mocht nu niet meer. Twee jaar zou Jozef er zitten, de laatste twee oorlogsjaren. Het eerste jaar werd alles op het bord geschreven. Ge schreeft het heel het jaar over en tegen dat het jaar op zijn einde liep, kondt ge Frans schrijven. Het tweede jaar schreven ze niks meer op. Alles werd gedicteerd. Zo leerde ge Frans begrijpen. Een van zijn leraars was monsieur Ossepied. Hij was een goede man en een goede leerkracht. Hij sprak beide landstalen. Hij kwam uit Dottignies. Meneer Decoster zegt ‘Dotnaais’.

Een van de vakken die hij daar volgde was ‘matières textiles’.

[...]

‘Toen ik mijn diploma kreeg in Moeskroen, heb ik gezien dat mijn naam op zijn Frans geschreven was. Ik heette dus Joseph Decoster, en ik had, tot dan toe, altijd Jozef Decoster geschreven.’

St.-Henricus, Avenue Royal bevond en bevindt zich op 25 minuten stappen van het station. Enfin, de lessen gingen door op 25 minuten van het station, want ’t was oorlog en in oorlogstijd moet ge u aan de situatie aanpassen. ‘Naar ’t school gaan was in de oorlogsjaren zeer aantrekkelijk. Wie op de schoolbanken zat, moest niet in Duitsland werken’, zegt Joseph Decoster.

Daarom stapte Joseph elke morgen op een trein die hem van Avelgem naar Moeskroen bracht, en deed hij het omgekeerde in de avond. [...] Op de trein zat aardig wat volk. Schooljongens, maar ook werkvolk dat in Tourcoing of Roubaix wrocht. Eveneens op de trein zaten pioches. Dat is spoorwegpersoneel. Maar omdat we over de oorlogsjaren spreken, vervoerde diezelfde trein ook Duitse soldaten. En, net zoals spinnen stof met zich meebrengt, zaten tijdens de oorlogsjaren ook veel blauwers op de trein. ‘Massa’s blauwers. Ze stapten ’s morgens uit de trein in Herseaux en ’s avonds om 5 uur stapten ze weer op. Ze hadden een klak turf op hun rug. De Duitse soldaten hoefden zij niet echt te vrezen, want ze zagen ze niet veel.’ Joseph vermoedt dat zij hun roes uitsliepen op de banken met kussens in eerste klas. In elk geval zorgden al die mensen samen ervoor dat Joseph op 12 november 2010 zegde: ‘Dat was ne wreeden trèn.’

Michel Levecque

De filature Motte-Bossut in Roubaix, 1973.

ge hadt gewerkt en schreef daaronder hoeveel geld u dat had opgeleverd. Hij scheurde het blad eruit, stopte zijn boekje weg en deed zijn geldkoffer open. Hij haalde het verschuldigde bedrag eruit en overhandigde dat aan de werknemer.

Daarna haalde de boekhouder zijn tweede boekje boven. 'Bon, zeg ne keer, wat zal het zijn?' De werknemer mocht nu naar eigen goeddunken een bedrag noemen. Hij kon zijn gang gaan, want het was pure fictie. Op het tweede briefje stond een bedrag dat altijd lager was dan op het eerste briefje, want het was voor de echtgenote bedoeld. Zo kon de man wekelijks wat geld verdonkeremanen om bijvoorbeeld ongestoord iets te gaan drinken.'

[...]

Als meneer Jacques Motte zijn ronde deed, dan zei hij ook een goedendag aan zijn eigen familie. Aangezien ge niet met een handvol mensen de baas kunt zijn en aangezien er maar één de eerstgeborene kan zijn, werkten de jongere broers en de andere familieleden in een atelier (tenzij ze een eigen fabriek kregen natuurlijk). Ze waren aandeelhouders, maar ze deden het werk van gewone werknemers. Gaston Motte bijvoorbeeld, hij was de oom van Jacques. Als Michel hem tegenkwam in de fabriek, dan groetten zij elkaar met de scoutsgroet. Natuurlijk omdat ze alle twee in de scouts zaten. Zo maakten meneer Motte en zijn naasten deel uit van de dagelijkse gang van zaken. Het werkvolk ging met hen om ongeveer zoals zij met alle anderen omgingen. 'Om een voorbeeldje te geven. Een familielid van de baas stond aan een 'renvideur' tussen anderen. Als 't pauze was, *l'heure du casse-croûte*, wel dan ging iedereen zitten, *et ils caissaient la croûte*. Het familielid van de baas ging erbij zitten, met lege handen.

'Wel? Hebt ge niks om te eten?'

'Neenee, maar doe maar. Ik moet niks. Doe maar, eet maar v...'

'Hier ...' en ze gaven een stukje van hun casse-croûte.

'Vroeger waren wij per week betaald, later per twee weken. Toen wij per week betaald werden, ging dat zo. De boekhouder ging rond in de zalen. Hij stopte bij elke werknemer. Hij had altijd twee boekjes bij zich. Hij begon met het eerste boekje. Op een blaadje noteerde hij hoeveel

Etienne Decuypere

Foto Veerle Knockaert

zijn vrouw hele dagen met zijn neus in de boeken zat en van 't ene examen naar 't andere huppelde, maakte Etienne niet zomaar deel uit van de vliegende brigade. Eerst was hij aangestelde van de douane. Een examen later was hij onderbrigadier. Na weer een examen was hij brigadier en daarna hoofdbrigadier. Hij is geëindigd als luitenant van de vliegende brigade, met alleen hoofdinspecteur Deloge of diens opvolger boven hem, en met een handvol mannen onder hem. Etienne zat op vinkenslag om smokkelaars te pakken, maar het was ook zijn taak om zijn 'ondergeschikten' in het oog te houden. Etienne zegt: 'Als ge de medewerking van uw werkvolk wilt, dan moogt ge ze niet te veel koeioneren.' [...]

Dat er sterke drank van Frankrijk naar België werd gesmokkeld, was een publiek geheim. 't Is daarom dat de vliegende brigade goed wist wat ze deed als ze achter de comptoirs van de cafés gingen kijken. Ze hadden dikwijls prijs. Voor de overtreder volgde een serieuze boete en/of dagvaarding voor het tribunaal van Kortrijk. Cafébazen die betrapt werden, konden er in elk geval niet om lachen. Er was er één die de douaniers ne keer in de ogen keek en zei: 'k Ga u doodschieten.' En hij wees naar zijn geweer. Etienne zei: 'Ik denk dat ge ons beter niet zoudt doodschieten, want ge zult zo al problemen genoeg hebben.'

Eigenlijk maakte Etienne deel uit van de motorisé of de vliegende brigade. Ge hebt douaniers die de grenzen bewaken en ge hebt douaniers die actief zoeken naar smokkelaars en overal kunnen opduiken. Die laatste behoren tot de vliegende brigade. Omdat Etienne volgens

Douanecontrole aan de grens.

Daniël Bonnet

Foto Veerle Knockaert

‘Bij Sions, dat was daar een republiek.’ Hij bedoelt dat alleman het daar naar zijn zin kon maken. Problemen aan de weefgetouwen waren voor de chef en met uitzondering van Gérard heeft hij nooit een chef of een baas gezien.

Een republiek was ’t ook als Victor Oplinus moest kakken. Victor was eveneens van ’t Dorp van Menen. Hij was een geboren verteller. Hij ging zelfs rond van café tot café om zijn verhalen te vertellen en om op zijn mondmuziekske te spelen. Maar voor de rest was Victor ook maar een mens van vlees en bloed.

De wc’s bij Sions hadden cowboydeuren. ‘Ge weet wel, van die deuren die wo-oom bo-oom boom doen. Maar ze waren bijna allemaal kapot.’ Veel van Sions’ scharnieren deden helaas niet meer waarvoor ze bestonden. Als ge veel geluk hadt, dan zat ge op een toilet waarvan de 2 cowboydeuren helemaal dichtklapten. Wie minder geluk had, zat op een toilet waarvan er maar 1 cowboydeur dichtging. In zo’n toilet kondt ge u dus maar voor de helft wegstoppen. Ten slotte waren er ook toiletten voor echte pechvogels. Tot overmaat van ramp waren het Franse toiletten. Sions was een onderneming die zich op Frans grondgebied bevond en dus was het niet met een pot te doen. En draai ’t of keer ’t, geen is echt op z’n gemak op zo’n toilet. ‘Er zijn daar ook veel accidenten gebeurd’, zegt Daniël. ‘De slachtoffers kwamen vloekend uit de wc’s. “Godverdomme, ’k heb op mijn bretellen gescheten.”’

Nu, als Victor Oplinus moest, dan wilden veel mensen daar toch bij zijn. Iemand riep: ‘Victor gaat naar ’t wc! Alarm! Victor va aux toilettes.’ En de helft van de zaal liep leeg. En daar zaten ze dan, met Victor als de eregast van het gezelschap, en ze zeiden: ‘Allé Victor, we luisteren. Vertelt er maar ene.’ Victor deed het en zo werd het nuttige aan het aangename gekoppeld. De helft van de zaal stond leeg omdat de buik van Victor het zo gewild had. Ook daarom was ’t een republiek bij Sions.

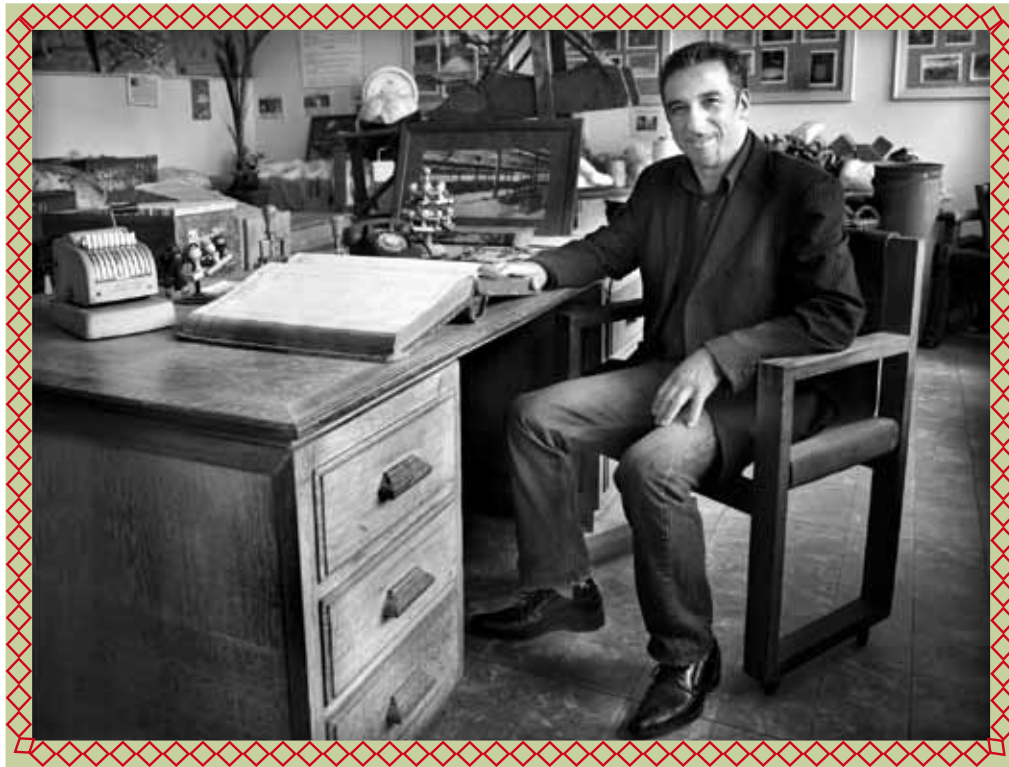
Jacques Delodder

Foto Veerle Knockaert

Meneer Delodder heeft met een product dat vooral voor kastelen bestemd was nog jarenlang in de 3 Suisses gestaan. Op zijn hoogtepunt maakte de nv Demiddel een omzet van 160 miljoen BEF. Doorgaans gaat zo’n 10 procent van de omzet naar de baas. Vandaag heeft Jacques Delodder welgeteld 720,22 euro per maand. Dat is het leefloon van het OCMW. Jacques Delodder heeft vandaag niks meer, behalve zijn Hilde.

De nv Demiddel had moderne machines. Zij draaiden aan zo ontzettend veel toeren per minuut dat ge binnen de kortste keren tientallen meters stof hadt. In het beste geval ging het grootste deel naar de klant die ze had besteld, maar er was altijd een overschot. En ook dat moest worden verkocht. Als dat niet gebeurde, dan belandde alles in de stock. En als ge zo blijft voortgaan, dan ziet ge met lede ogen uw stock groeien en groeien. Ge weet dat dat niet de bedoeling is. Ge weet dat ge moet produceren en verkopen. Zo moet het en niet anders. Dat weet ge. Ge weet ook dat de mode zeer grillig is. Ge moet constant op de toppen van uw tenen lopen om haar te kunnen bijbenen. En dat is niet meer plezant. De zaken marcheerden niet meer zoals van tevoren, en hij kon zijn bijdragen aan de RSZ niet meer betalen. Hij maakte schulden bij de RSZ en ze zaten ononderbroken op zijn kap. Zij wilden hun geld zien. Betaalt ge niet voor die of die datum, dan komt er zoveel bij. De ellende begon. Hoe ge eruit moet geraken, dat weet ge niet. Heel de affaire legt beslag op uw gezondheid. Heel de affaire ondermijnt uw zelfbeeld. Ge gaat uw leven verkorten op café, en het is allemaal voor niets geweest want ’s anderendaags is de ellende er niet minder groot om, integendeel.

Bouzid Belgacem

Foto Veerle Knockaert

‘Dankzij een vriend van een leerkracht had ik contact met een kantoor *mode d’emploi* in Parijs. Zij zochten mensen die in Australië schapen wilden gaan fokken en er hun vuile wol wilden kammen. Hun aanbod was best aantrekkelijk. Ik zou er een heel mooi loon krijgen en een appartement krijgen.’ En

zo waren er nog andere voordelen die als muziek in de oren klonken van een achttienjarige. Ge zijt 18 of 19 jaar, ge hebt noch kind, noch kraai en ze smijten een begeerlijk avontuur in uw schoot ... Bouzid heeft ja gezegd. ‘Zeg mij wat ik moet doen en ik ga in Australië werken.’ Natuurlijk zit ge niet van de ene dag op de andere op een vliegtuig of een boot die u naar de schapen aan de andere kant van de wereld brengt. Een belangrijke kaap waar hij nog rond moest, was het thuisfront. Hij had zijn ouders ingelicht. Eerst hadden zij er niet zo veel over gezegd. Maar een paar dagen later wou zijn vader erop terugkomen. Hij mocht dan een analfabeet zijn, hij had in alle stilte informatie ingewonnen over Australië. En bij een volgende gelegenheid zette hij alles op alles, want *chez nous* zegt Bouzid, is de familie belangrijk. Ouders willen hun kinderen om zich heen en niet aan de andere kant van de wereld. ‘Bouzidje, weet gij hoe ver dat is Australië? Hoeveel keer gaan we u nog zien als gij daar gaat wonen? Een of twee keer per jaar? Gaat gij dat uw moeder en mij aandoen, Bouzid? Kijk in mijn ogen: twee keer per jaar, gaat gij ons dat aandoen? Leg mij om te beginnen eens uit wat gij daar gaat zoeken. Wat hebben ze daar in Australië wat wij niet hebben? Toch geen werk? Toch geen werk, hé, Bouzid? Ge hebt gezegd een schoner appartement en een loon dat een beetje beter is. Maar vindt gij dat waard om ons en uw broers en zusters achter te laten? Is dat de prijs die ge wilt betalen voor een loon dat een beetje beter is? Wat is het dat ge wilt Bouzid? Werk? Wilt ge werk? Ik kan u werk geven. Zeg mij wat voor werk en ik ga u werk geven. Wat voor werk wilt ge Bouzidje?’

‘Wel ja, ik heb mijn diploma mecanicien. En dus zou ik graag ...’

‘Mecanicien? Geen probleem. Mecanicien? Oké. Geef mij een week. Één week.’

Martha Van Coillie

Foto Veerle Knockaert

‘Dat afval triëren, ik kon dat niet alleen voortdoen. Het waren Willy en zijn vader die de zaken overnamen. Na verloop van tijd hebben we, naast het triëren van afval, ook bobines verkocht. We kochten dat op, we

emballeerden dat en we verkochten dat aan de vreemde landen. Mijn man is zo twee keer naar Algerije geweest. Een van onze Algerijnse handelscontacten moest ons nog 1 miljoen. Hij had gefoefeld met zijn douanedocumenten en hij had zijn bobines kunnen bemachtigen zonder ze te betalen. Mijn man is naar ginder gegaan om te zien wat hij kon doen. Maar er was niks aan te doen, niet de eerste keer en niet de tweede keer. We wachten nog altijd op ons miljoen, maar ik geloof dat we er mogen naar schuifelen.’

‘Na de dood van Willy heeft Thierry, mijn tweede zoon, me geholpen om de winkel te liquideren. De tafels en de machines waarmee we de wol opentrokken, hebben we verkocht. Heel de inboedel. We waren er niks meer mee, want Willy was niet meer.’

‘Dan hebben we gezien dat we nog veel bobines hadden. We zijn de garen van de bobines beginnen afwikkelen en we hebben ze verkocht als breiwol. Het marcheerde. De mensen kochten onze wol. Onze zaak marcheerde. Ik had een manier gevonden om met mijn leven verder te doen. Et voilà. Zo is het gegaan. Heel eenvoudig.’

August Vermeylen en de ‘nieuwe academische verwachtingshorizont’

In 2010 was het 80 jaar geleden dat het Nederlands de onderwijstaal werd aan de Gentse universiteit. August Vermeylen werd in 1930 de eerste rector van de eerste Belgische instelling waar de Vlamingen in hun eigen taal hoger onderwijs konden genieten. Dat jaar is samen met 1817, het stichtingsjaar van de UGent, een datum die onlosmakelijk aan de Gentse universiteit verbonden zal blijven. Daarom ook organiseerde de UGent in 2010 een Vermeylenjaar, met onder andere de uitgave van de brochure Maar wat een wespennest!¹ Daaruit blijkt nog maar eens wat voor een markant figuur Vermeylen – schrijver, professor, politicus – wel is geweest en hoe fris en eigentijds zijn gedachten ook vandaag nog klinken. De viering van die 80e verjaardag van de vernederlandsing van de universiteit is een gelegenheid om stil te staan bij de huidige taaltoestand aan de UGent en bij een aantal verlangens ter zake. Het idee leeft immers dat de Vlamingen, die na een zeer lange taalstrijd tegen het Frans eindelijk het recht verwierven om op het hoogste niveau in hun eigen taal onderwezen te worden en aan wetenschappelijk onderzoek te doen, die verworvenheid nu tenminste gedeeltelijk zouden moeten opgeven om het Engels te omarmen.

Er zijn aan deze zaak al heel wat debatten, artikelen, columns, ingezonden stukken ... besteed.² In wat volgt, zal ik – geïnspireerd door het boekje over Vermeylens betekenis – enkele beschouwingen geven over de gang van zaken bij universitair onderzoek en over de noties ‘internationaal’ en ‘kosmopolitisch’. Ik heb daarbij vooral de cultuurwetenschappen voor ogen. Voor alle veiligheid wil ik vooraf meegeven dat ik zelf Engels kan spreken en schrijven (ik ben germanist Nederlands-Engels), behalve in het Nederlands ook in het Engels doceer, in het Engels publiceer en lezingen hou, en de eer heb promotor te zijn van het eerste Engelstalige doctoraat aan de UGent dat over een Vlaams dialect handelt (namelijk dat van Maldegem).³ Bovendien hou ik mij al een paar jaar bezig met de Erasmusuitwisselingen van de

◀ Bewerking van een foto van de buste van August Vermeylen in Sint-Pieters-Woluwe. (Amsab-ISG, Gent)

vakgroep Nederlandse Taalkunde van de UGent en heb ik zeer veel buitenlandse contacten. Ik vertoef overigens zeer graag in het buitenland, want het is daar interessant. Voorgaande inlichtingen dienen om bij voorbaat het idee uit de weg te ruimen dat de gedachten die volgen, gegroeid zijn uit het onvermogen om met de moderne tijd mee te kunnen. Daarmee is – neem ik aan – de toon van de bijdrage al gezet. Wie meer wil weten over de huidige toestand aan de universiteit, moet in elk geval de bundel *If you're so smart, why aren't you rich? Universiteit, markt en management* van Chris Lorenz lezen.⁴ In weerwil van de titel zijn alle teksten in het Nederlands. Het boek handelt over de toestand aan de Nederlandse universiteiten, die door de Vlaamse beleidsmakers als voorbeeld wordt genomen – zonder de scherpe kantjes ervan, wordt er dan doorgaans sussend aan toegevoegd.

Een eeuw van culturele emancipatie

De Vlaamse strijd voor eigen taal en cultuur in de 20e eeuw kan je als zeer geslaagd beschouwen. Vandaag de dag is Vlaanderen uitgegroeid tot een van de welvarendste regio's in de wereld, wat bij de jongere generatie tot een zelfbewustzijn heeft geleid dat ook op het gebied van taal een uitdrukking vindt: het Nederlands wordt niet meer als bedreigd gevoeld, tenminste voor zover men niet in Brussel of de Brusselse rand woont. Dankzij de ABN-acties van de jaren 1960 in het lager en middelbaar onderwijs en in de media is de standaardtaal in brede lagen van de bevolking verspreid geraakt. Vanaf die jaren begon ook de middenklasse haar kinderen naar de universiteit of hogeschool te sturen, die daar onderricht kregen in het Nederlands. Kortom, de strijd was gestreden: de standaardtaal had wortel geschoten – weliswaar in een 'Belgische' vorm. Tegelijk was er ook een informele taal tot stand gekomen, die zich nu lijkt te stabiliseren: de zogenaamde tussentaal.⁵

In heel de hierboven geschetste ontwikkeling heeft de vernederlandsing van de universiteiten een centrale rol gespeeld. Vermeylen zag ten volle in dat de vernederlandsing van het hoger onderwijs in eerste instantie een sociale ingreep was die tot doel had aan het Vlaamse lichaam ook een Vlaams hoofd te geven: 'à un corps flamand il faut une tête flamande', zei Vermeylen in het Frans in de Senaat.⁶ Men is daar tegenwoordig in die mate in geslaagd dat men meent de teugels wat te kunnen laten vieren. De huidige roep om meer Engels aan de universiteiten is inderdaad een kwestie van vrije keuze, niet het gevolg van brute taaldwang uitgeoefend door een vreemde cultuur. Als er van dwang sprake is, dan is het wel de dwang van het beleid ten opzichte van diegenen die het nieuwe beleid moeten ondergaan.

Het huidige universitaire bestel wordt bepaald door twee belangrijke vernieuwingen tijdens de laatste twintig jaar: ten eerste de introductie van de neoliberale bedrijfscultuur met rendementsdenken en bijbehorende kwantificering – als symbolische datum voor de doorbraak van het neoliberalisme stellen we 1989 voor – en ten tweede de Bolognaverklaring van 1999, die tot doel had een Europese universitaire ruimte te creëren waarin uitwisselingen makkelijker zouden verlopen. Beide vernieuwingen hebben in de praktijk verengelsing teweeggebracht.

Het einde van de academische vrijheid

De bedrijfscultuur in het algemeen heeft uiteraard de gang van zaken in de Verenigde Staten als voorbeeld. Daardoor is het Engels in een steeds meer geglobaliseerde economie de evidente lingua franca. Je kan je vandaag maar moeilijk een belangrijk zakenman voorstellen die die taal niet beheerst. In Gent heeft zich een aantal jaar geleden een markante symbolische gebeurtenis afgespeeld in verband met de doorbraak van het neoliberalisme: de Vlerick Leuven-Gent Management School – waar het Engels sinds lange tijd de verplichte voertaal is – heeft in 2002 haar intrek genomen in de gebouwen van het leeggekomen grootseminarie: of hoe de ene godsdienst door de andere werd vervangen.⁷

Aangezien Vlaanderen bij gebrek aan andere grondstoffen moet inzetten op kenniseconomie, is de basisfinanciering van de universiteiten voor een zeer groot deel (45 procent) op wetenschappelijke output gebaseerd. Om het geld tussen de universiteiten eerlijk te verdelen, zijn er verdeelsleutels nodig – en dus kwantificering van die output. Dat laatste is mogelijk geworden door de computertechnologie. Daardoor werd een aloud verlangen van de overheid werkelijkheid: controle uitoefenen op academische activiteiten – meestal voorgesteld als 'kwaliteitszorg' – om het kennis>kunde>kassamodel te verwezenlijken.⁸ De belangrijkste database bevindt zich uiteraard in de Verenigde Staten, het Web of Science, en uiteraard bij een bedrijf, Thomson Reuters. Het spreekt vanzelf dat daar vooral Engelstalige tijdschriften de dienst uitmaken, hoewel er de laatste tijd enige verbetering is opgetreden. Voor boeken bestaat er geen database, maar die worden dan geëvalueerd door na te gaan of de uitgeverij wel op de juiste lijst staat, die van de uitgeverijen die boeken laten beoordelen via internationale peer review.

Het valt op dat in beide gevallen de eindbeslissing of iets wetenschappelijk waardevol is, bij bedrijven wordt gelegd en niet bij de universiteiten zelf. Er bestaan ook Europese lijsten van toptijdschriften (de ERIH-lijsten⁹), die wel door academici werden samengesteld, en waarover naar verluidt in internationaal verband druk ruzie gemaakt is, maar die komen pas in tweede instantie in beeld. Overal is peer review – wetenschappelijke teksten door 'gelijken' laten beoordelen – het sleutelwoord geworden voor de kwaliteitsbewaking, ook voor het Vlaamse Academisch Bibliografisch Bestand voor de Sociale en Humane Wetenschappen (VABB-SHW), een database die er in 2010 kwam als antwoord op de kritiek op de vigerende bibliometrische criteria en waarin de Nederlandstalige tijdschriften een ruime plaats hebben gekregen. Volgens de website ervan zullen de publicaties in het VABB-SHW die niet geïndexeerd zijn in het Web of Science in het begrotingsjaar 2011 voor 2,625 procent meetellen voor de verdeling van de middelen voor het Bijzonder Onderzoeksfonds (BOF)¹⁰ onder de universiteiten.¹¹ Wat hierboven gezegd is over het Web of Science, mag dus in het geval van de BOF-sleutel voor de volle 2,625 procent genuanceerd worden.

In weerwil van de relativerende en sussende bewoordingen van de makers of beheerders van de databases, namelijk dat ze niet gebruikt kunnen of mogen worden om wetenschappers te beoordelen, is het net dat wat er vooral mee gebeurt. Kortom, de laatste jaren doet de academische kwaliteitszorg zich in een bonte wemeling van allerlei lijsten en criteria aan de veelgeplaagde academicus voor. Om een lang verhaal

kort te maken: wil je academisch prestige genieten, bevorderen tot hoogleraar, geld verwerven voor projecten of ambieer je academische bestuursfuncties, dan publiceer je bij voorkeur in het Engels, met de blik zo strak mogelijk gericht op het Web of Science. Publiceren in nationale tijdschriften, in wat tegenwoordig bekend staat als ‘lokale talen’ (Nederlands, Frans, Spaans, Duits ...), is geen goed idee, want die zijn maar van A3-niveau. De tellingen gebeuren overigens ‘per stuk’; lange artikelen schrijven is dus ook al geen goed idee. Om de impact van een artikel te meten, wordt het aantal keren geteld dat het in andere artikels wordt geciteerd, de zogenaamde impactfactor. Waarover het artikel inhoudelijk eigenlijk gaat, tja, dát weet de computer natuurlijk niet.

Je zou kunnen volhouden dat internationalisering, met het Engels als voertaal, een evidentie is voor wetenschappen die een internationaal onderzoeksobject hebben. Dat geldt vooral voor de exacte wetenschappen, de toegepaste wetenschappen en de medische wetenschappen. Het zou inderdaad onverantwoord zijn om de ontdekking van een nieuw medicijn of een nieuw proces om beton te gieten enkel in pakweg het Hongaars aan de wereld mee te delen. Het beleid verwacht van die wetenschappen innovaties, die dan hopelijk op termijn gecommercialiseerd kunnen worden. Dat is verdedigbaar. Het is alleen vreemd dat de kenniseconomische beleidskeuzes ook gelden voor de cultuurwetenschappen, die niet, of zeker niet op dezelfde wijze, meewerken aan de kenniseconomie. Het is volslagen onduidelijk wat bijvoorbeeld een doctoraat over het landschap in het middeleeuwse Irak – hoe Engelstalig eventueel ook – aan de economie kan bijdragen. Een Vlaming die zich bijvoorbeeld bekwaamt in het Zweeds, hoort veeleer in het Zweeds te publiceren en deel te nemen aan het wetenschappelijk en maatschappelijk debat in Zweden, en een soort van middelaar te zijn tussen de Zweedse en de Vlaamse cultuur, dan dat hij zich academisch dient te verwerkelijken in het Engels en bij voorkeur in de VS. Ik neem ook aan dat de beste specialisten over Zweedse taal en cultuur zich in Zweden bevinden en niet in de VS. Voor cultuurwetenschappen is onderwijs en dienstverlening relatief belangrijker dan onderzoek, in vergelijking met andere soorten wetenschappen. Ze hebben immers een andere maatschappelijke legitimering dan bijvoorbeeld de toegepaste wetenschappen. Bij alle wetenschappen overigens moet er plaats blijven voor fundamenteel onderzoek dat in volle academische vrijheid wordt uitgevoerd. Het zou de taak moeten zijn van de cultuurwetenschappen om de culturele diversiteit op alle terreinen te stimuleren en tegelijk het beste wat ze hebben uitgedacht of ontdekt óók – en niet énkél – in het Engels aan de hele wereld mee te delen. Men moet het ene doen, en het andere niet laten.

Het beleid heeft ervoor gekozen ongeveer de helft van de basisfinanciering van de universiteiten op wetenschappelijke output te baseren. De zaak is dus voor de universiteiten van financieel levensbelang geworden. Een en ander geeft aanleiding tot vrij dramatische maatregelen, waarvan de afschaffing van de vaste benoeming voor beginnende professoren, de zogenaamde docenten, de ergste is. Sedert een paar jaar wordt een docent niet meer vast benoemd – dé garantie voor de academische vrijheid, maar aangesteld voor vijf jaar, met een tussentijdse evaluatie na twee jaar.¹²

Bij een gunstige evaluatie na vijf jaar, word je vast benoemd en wel onmiddellijk in de graad van hoofddocent. Hoofddocenten worden aan de UGent om de twee jaar geëvalueerd. Men vraagt zich hier en daar overigens al luidop af waarom die dan eigenlijk wél vast benoemd zijn.

Docenten moeten nu ook allerlei beloften op papier zetten met betrekking tot hun output. Dat papier hoeven ze niet te ondertekenen en is ook niet echt een resultaatverbintenis, want het juridische statuut van een en ander is wat ongewis. Het kan wel onder je neus gehouden worden bij je evaluatie. Op die manier wordt voor beginnende professoren voor ten minste vijf jaar werkonzekerheid gecreëerd om ze harder te doen werken. Ze mogen nu gelukkig wel een toga dragen bij plechtige gelegenheden. Hard werken doen ze, uiteraard zonder veel kritiek te geven op het systeem, want starters zijn meestal zo rond de dertig en dus privé druk bezig met de uitbouw van een gezin. Mensen in die levensfase en met een dergelijk onzeker statuut kijken wel uit voor ze de evaluerende instanties tegen de haren in strijken. Van de zijde van de vakbonden vernemen we over die kwestie weinig – de syndicalisatiegraad van de academici is inderdaad laag. Ook de mensen die zich bezighouden met het evenwicht tussen mannen en vrouwen aan de universiteit zouden het nieuwe systeem eens vanuit genderperspectief tegen het licht moeten houden.

Kortom: het beeld van de professor die zich in volle academische vrijheid aan onderwijs, onderzoek en dienstverlening kon wijden, is voorbijgestreefd. Hij is vervangen door een ander mensentype: de hardwerkende academicus die zich voortdurend moet afvragen wat anderen wel van zijn werk zullen vinden en die stilletjes probeert te besparen op onderwijs en dienstverlening om de nood aan de zogenaamde ‘financierbare publicaties’ te helpen lenigen. Iemand die eerst nagaat welke onderzoeksterreinen en publicaties ‘scoren’, en die vervolgens zijn onderzoek daarop richt, is nu goed bezig. In de taalkunde is het bijvoorbeeld nu een goed idee om aansluiting te zoeken bij de medische wereld – psycholinguïstiek, neurologisch onderzoek, stotteren ... – aangezien zeer veel A1-tijdschriften van biomedische aard zijn en de neuro- en psycholinguïstische tijdschriften zich in zeer hoge impactfactoren mogen verheugen. Op die manier wordt de academische bedrijvigheid niet meer naar wetenschappelijke doelen gericht, maar naar financiële. Let wel, niemand komt tot dusver een academicus in zijn gezicht zeggen wat hij moet doen; de academicus rangeert zichzelf uit wanneer hij niet in het systeem wenst te passen – eigen schuld dus! Het academische codewoord is ‘controle’ geworden. In de cultuurwetenschappen wordt hier en daar wel tegengeprutteld – de honden blaffen, de karavaan trekt echter verder. Men heeft blijkbaar ook ingezien dat schaalvergroting een betere controle mogelijk maakt, aangezien essentiële beslissingen dan op steeds hogere niveaus door steeds minder mensen getroffen moeten worden. In dat verband kunnen wetenschappelijke visitatiecommissies nuttig zijn; je kan dan een wetenschappelijke heroriëntering laten aanbevelen door externe beoordelaars.

Is de installatie van de intellectuele onvrijheid ingegeven door een werkelijk geloof in het neoliberale systeem, of enkel door financiële overwegingen, waarmee er tandenknaarsend rekening gehouden moet worden?¹³ Door de universiteit tot een

bedrijf om te toveren, hoopt de overheid originaliteit, creativiteit en innovatie aan te wakkeren. Aangezien die eigenschappen niet meetbaar zijn, wordt er gewoon gemeten wat er te meten valt, en wordt er geprobeerd te doen stijgen wat men kan meten – ervan uitgaand dat méér altijd wel beter zal zijn. Via de bedrijfscultuur is niet enkel de gedachte ingevoerd dat je kwaliteit kan kwantificeren, maar ook wordt – net als in een bedrijf – de professor-werknemer beschouwd als iemand die geëliëerde arbeid verricht en dus door externe stimulansen (premies, bevorderingen ...) of bedreigingen (werkonzekerheid, ontslag ...) op het rechte pad gehouden moet worden.¹⁴ Wantrouwen wordt zo tot een systeem verheven. Elke academische activiteit is nu op 'punten' gezet, die je net als in de kleuterschool moet verzamelen om te kunnen bevorderen naar een hogere graad.

De bedoelingen van de beleidsmakers mogen dan edel zijn, de effecten van het beleid zijn op een aantal terreinen nefast, doordat de academische vrijheid in zijn kern wordt aangetast en men er, zeker wat de cultuurwetenschappen betreft, nog steeds niet in geslaagd is een evaluatiesysteem te ontwikkelen waarin de verdediging van talige en culturele diversiteit in evenwicht is met Engelstalige internationalisering.

De Bolognaverklaring en het Engels in het hoger onderwijs

De beleidsmakers verwijzen bij de roep om meer Engels – de zogenaamde meertaligheid – in het hoger onderwijs graag naar de Bolognaverklaring, die als bedoeling heeft de programma's hoger onderwijs in heel Europa zo gelijkaardig mogelijk te maken om uitwisselingen te vergemakkelijken. In Vlaanderen, dat bij de uitvoering van dat verdrag samen met Nederland graag voorop wil lopen, is er daardoor een gigantische hervorming van het hoger onderwijs aan de gang. De namen van de basisdiploma's kandidaat en licentiaat werden daarbij vanzelfsprekend vervangen door de buitenlandse termen bachelor en master, een ingreep die in elk geval duidelijk maakt dat het Angelsaksische systeem als na te volgen voorbeeld geldt. Een en ander verloopt daarbij niet zonder slag of stoot, want de hervormingen zijn geen antwoorden op vragen van onderaf, en er zijn ook wel wat kinderziekten te overwinnen. In elk geval is de internationale uitwisseling van studenten via het Erasmusprogramma een goede zaak: je kan geestelijk maar groeien wanneer je de eigen evidenties in vraag stelt door contact met mensen die de zaken anders georganiseerd hebben. Zowel reizen als de studie van de geschiedenis zijn dan zeer dienstig. Dat het elders of vroeger anders is of was, bewijst immers dat de wereld veranderd kan worden.¹⁵

De internationalisering van de universiteit wordt nagestreefd door de eigen studenten en professoren uit te sturen en door buitenlandse studenten en professoren aan te trekken. Het uitsturen veroorzaakt weinig problemen, dankzij de goede talenkennis van de Vlamingen. Hoewel dat wat egoïstisch kan klinken, is het vooral op dat uitsturen van onze studenten dat ingezet moet worden, zodat ze nog beter worden dan ze al zijn. Het aantrekken van vreemde studenten – hoe belangrijk ook zowel voor de uitstraling als voor de financiën van de universiteit – kan helaas taal-

problemen doen rijzen. Het was echter wel de bedoeling van de Bolognaverklaring dat studenten zich in een vreemde cultuur zouden onderdompelen, om hun geesten te verruimen en de internationale verstandhouding in Europa te verstevigen. De verengelsing van heel het Europese universitaire bestel was daarbij zeker niet de eerste betrachting, wel de instandhouding van de Europese diversiteit en de uitwisseling van allerlei ideeëngoed tussen de verschillende culturen. Een culturele onderdompeling houdt in principe ook in dat de student de taal leert van het land waar hij naartoe trekt. Het culturele en humane aspect van de studentenuitwisseling is echter wat weggedeemsterd, ten voordele van het louter praktisch-utilitaire – het Nederlands wordt als een hinderpaal beschouwd om buitenlandse studenten aan te trekken, een probleem dat men met de introductie van het Engels wil oplossen.¹⁶

Hoe staat de zaak er momenteel voor? Aan de UGent is op het hoogste onderwijsniveau, namelijk dat van de doctoraatsstudent, de zaak eigenlijk al beklonken. Er zijn een aantal Doctoral Schools opgericht, met het Engels als voertaal. Voor de cultuurwetenschappen zijn er twee Schools: Arts, Humanities and Law en Social and Behavioural Sciences. Het reglement van de Doctoral Schools bestaat in een Nederlandstalige en Engelstalige versie; nergens wordt – voorzichtigheidshalve? – gewag gemaakt van een regeling omtrent het taalgebruik. Engels is op het hoogste onderwijsniveau blijkbaar een evidentie geworden, ook voor de cultuurwetenschappen. Eventueel onderricht dat op dat niveau wordt verstrekt, bijvoorbeeld een reeks lessen over statistiek, gebeurt in het Engels – ook als alle toehoorders Vlamingen zijn. De universiteit wacht immers niet af of er zich buitenlandse studenten aandienen.

Buitenlandse studenten die een doctoraat voorbereiden aan de UGent, komen vooral voor in bepaalde vakgebieden (medische wetenschappen, ingenieurs ...), waar het daardoor evident geworden is het proefschrift in het Engels te schrijven. Ook de eigen studenten doen dat om hun werk meer internationale weerklank te geven. Die evidentie is kort en goed doorgetrokken naar alle Doctoral Schools. Doctoreren in een andere taal dan het Engels mag nog, maar echt scoren doe je als je dat in het Engels doet. Hierboven heb ik al vermeld promotor te zijn van het eerste Engelstalige doctoraat over een Vlaams dialect.¹⁷ Het eerste doctoraat bij de vakgroep Nederlandse taalkunde dat vooral over het Nederlands handelt, maar in het Engels is geschreven, dateert echter van 2006, een datum om te onthouden.¹⁸ Aangezien het de taak van de promotor is een doctoraatsstudent in zijn carrière te steunen, is men moreel verplicht met die gang van zaken genoeg te nemen. Ik neem echter aan dat voor de studie van vreemde talen het proefschrift doorgaans in de betreffende taal (Frans, Duits, Zweeds, Spaans ...) geschreven mag worden, om het bewijs te leveren dat je daartoe in staat bent.

Op het niveau van de basisdiploma's, bachelors en masters, is de internationalisering in de faculteit Letteren en Wijsbegeerte eigenlijk vrij gunstig, als je die term tenminste met zijn juiste betekenis gebruikt. Het is immers in die faculteit dat honderden jonge mensen vreemde talen en culturen bestuderen: er wordt zeker wel in een tiental verschillende talen les gegeven. Het is inderdaad zo dat aan de Vlaamse

universiteiten – in tegenstelling tot heel wat andere Europese landen – niet alleen over, maar ook in een bepaalde taal les wordt gegeven. In Spanje bijvoorbeeld, spreekt een professor Engels in het Spaans over Shakespeare – dat is me toch door Spaanse Erasmusstudenten verteld. In Vlaanderen ligt de lat in het taalonderwijs erg hoog: professoren Duits, Spaans, Italiaans ... spreken al na enkele maanden de studenten in die talen toe; voor Frans en Engels gebeurt dat onmiddellijk. Voor andere talen als Russisch of Pools wacht men wat langer. Ook de bachelor- of masterscripties worden in een heel aantal vreemde talen afgeleverd.

Een zeer belangrijke meerwaarde van de Vlaamse cultuur, en een positief effect van ons anders zo nefaste minderwaardigheidsgevoel¹⁹, is inderdaad de bereidheid vreemde talen te leren. De kennis van vreemde talen is in Vlaanderen een intellectueel statussymbool. Een student die afstudeert met de combinatie Spaans-Italiaans als keuze, is eigenlijk vijftalig geworden: Nederlands, Frans, Engels, Spaans, Italiaans. Humaniorastudenten die nog twifelen aan hun talenkeuze voor een universitaire studie, raad ik doorgaans de combinatie Frans-Duits aan: Frans is de tweede landstaal, Duits is veruit de belangrijkste taal van Europa, Engels spreken jongeren tegenwoordig toch al. Helaas liggen noch Frans, noch Duits tegenwoordig bij de jeugd goed in de markt. Toch beginnen stilaan andere talen dan het Engels een economische meerwaarde te vormen; niemand staat er immers nog van te kijken dat iemand Engels kan spreken. Het komt er dus op aan de typisch Vlaamse neiging tot talige aanpassing te koesteren en er het maximum uit te halen – zeker aan de universiteit.²⁰

De versterking van het Engels als universele taal van het universitaire onderwijs is vooral te verdedigen op het hoogste onderwijsniveau, bij de doctoraatsopleidingen en de gespecialiseerde postmasterprogramma's. De bachelor- en masteropleidingen blijven het best in het Nederlands, al kan je voor sommige gespecialiseerde masteropleidingen wel uitzonderingen maken. Onderzoek heeft aangetoond dat lesgeven in het Engels door een niet-Engelstalige docent aan niet-Engelstalige studenten ongeveer 30 procent verlies aan efficiëntie meebrengt.²¹ Het pedagogische niveau van universitair onderwijs voor de eigen studenten met 30 procent laten zakken om een kleine minderheid van buitenlanders ter wille te zijn, is van het goede te veel. Een dergelijke ingreep is alleen te rechtvaardigen als in zeer gespecialiseerde richtingen de meerderheid van de studenten buitenlands is. Er zijn inderdaad vakgebieden die vooral op het buitenland gericht zijn en uiteraard vreemde studenten willen aantrekken – al dan niet uit ontwikkelingslanden –, bijvoorbeeld eremologie (woestijnkunde) bij de bio-ingenieurs, tropische geneeskunde ...

Je moet ook een onderscheid maken tussen actieve en passieve meertaligheid. In alle richtingen zou wel een passieve kennis van Engels, Frans en Duits verondersteld mogen worden. Leermateriaal in die talen zou die moeten aanwakkeren. Zaak is dus het peil van ons onderwijs niet te laten zakken voor de internationalisering en ervoor te zorgen dat vooral onze studenten internationaal worden. Vreemde studenten zijn uiteraard welkom, maar moeten in principe zowel in ons als in hun belang aan bepaalde taalvereisten voldoen.

De internationalisering heeft ook geleid tot nieuwe tendenzen bij de rekrutering van docenten en ander wetenschappelijk personeel. Nog niet zo lang geleden volgde een assistent zijn professor na verloop van tijd gewoon op. Dat had zowel voor- als nadelen. Een voordeel was dat een aankomend wetenschapper enig perspectief had op een vaste baan. Omdat er op die manier een traditie werd gevormd, kon er dikwijls ook een wetenschappelijke discipline uitgebouwd worden. Een professor zette ook niet graag een bekwaam student, die daarna als assistent jarenlang goede diensten had bewezen, eenvoudigweg op straat zodra uit een of ander buitenland een betere kandidaat – tegenwoordig iemand met meer A1-publicaties – kwam solliciteren als er kans was op een vaste benoeming. Die attitude tracht men vandaag tegen te gaan door de eindbeslissing over een benoeming structureel zo ver mogelijk uit handen te houden van diegenen die de gevolgen van de beslissing zullen moeten ondergaan. Iets wat achteraf niet altijd goed afloopt.

Een nadeel van de vroegere opvolgingscultuur was dat niet altijd de internationaal 'beste kracht' in huis werd gehaald bij een opvolging. Het verlangen om te proberen de beste elementen in huis te halen is zeer zeker te verdedigen. Maar toch kan je, zeker wat de cultuurwetenschappen betreft, enkele kanttekeningen plaatsen bij de nieuwe tendens. Het taalprobleem dat eventueel kan rijzen, wordt in principe opgelost door een buitenlandse docent eerst een aantal jaar de kans te geven Nederlands te leren: hij/zij moet immers niet alleen kunnen doceren in het Nederlands, maar ook kunnen meedraaien in het academische leven (vergaderen, scripties lezen ...). Buitenlanders zijn natuurlijk welkom en kunnen eventueel ook wel na enige tijd aan maatschappelijke dienstverlening doen wat hun vakgebied betreft – voor zover hun verblijf in Vlaanderen natuurlijk geen *career move* is in afwachting van de terugkeer naar hun eigen land. Er is echter meer.

Aangezien Vlaanderen meer buitenland dan binnenland heeft, zijn de buitenlanders statistisch gezien altijd in de meerderheid bij sollicitaties. Het valt dus voor een Vlaamse doctor die een betrekking in Vlaanderen zelf ambieert, niet mee steeds de beste te moeten zijn in vergelijking met al het buitenlandse geweld. Je kan je afvragen hoe je tegenwoordig een Vlaming moet aanzetten om bijvoorbeeld hispanist te worden, in de wetenschap dat die uiteindelijk zal moeten optornen tegen concurrentie met moedertaalsprekers uit het veel grotere Spaanse taalgebied. Gelukkig loopt het zo'n vaart niet; niet alleen de afstand, maar ook de eis om na verloop van tijd Nederlands te moeten leren, zorgt blijkbaar voor een drempel.²² Vraag is echter of met een werkelijk veralgemeende internationalisering van de aanwervingspolitiek van het wetenschappelijk personeel de universiteit haar rol van bemiddelaar tussen onze cultuur en andere culturen kan blijven spelen.

Terug naar Vermeylen

Zou een monumentaal figuur als Vermeylen, schrijver, politicus, professor, vandaag de dag aan een universiteit nog benoemd raken? Zijn schrijverschap en politieke inzet zouden hem in elk geval daarbij niet helpen; ze zouden hem veeleer ten

kwade geduid worden als niet ter zake doende activiteiten die hem zouden kunnen verhinderen 'aansluiting te vinden bij de nieuwe academische verwachtingshorizont'. Vermeylen was inderdaad een intellectueel die in de maatschappij stond en niet ernaast. Had hij het juiste karakter om als een kleuter 'punten' te verzamelen met de bevordering als academisch levensdoel of zich aan de huidige neoliberale tijdsgeest te onderwerpen? Ik denk van niet. Hij had immers een kritische geest en was bovendien een socialist.

Vermeylen heeft het Nederlands als taal van universitair onderwijs verdedigd vanuit zijn 'sociaal flamingantisme'. Hij wou het volk 'verheffen' door een Nederlandstalige intellectuele elite te kweken. Hij is in dat opzet geslaagd. De culturele strijd van de Vlamingen is gestreden – en gewonnen, al willen sommigen de strijd tegenwoordig blijkbaar voortzetten. Er is nu inderdaad een zeer rijk Vlaams cultureel leven, dat wel ontsierd wordt door cultureel tweederangsgedrag. Dat tweederangsgedrag is nog een overblijfsel uit de 19e eeuw, toen de francofonie aan de Vlamingen vertelde dat hun taal en cultuur in het beste geval folkloristische waarde hadden – ter voorbereiding van de verfransing.²³ Dat heeft een soort cultureel exogenisme doen ontstaan: alles wat uit het buitenland komt, zal wel beter zijn. Het is bijvoorbeeld aandoenlijk hoe wetenschappelijke instellingen erop staan dat evaluaties door buitenlanders moeten gebeuren – alsof die op een of andere manier objectiever zouden zijn, en alsof je met buitenlanders niet aan vriendjespolitiek zou kunnen doen. De haast waarmee de Vlaming nu Engels wil praten in zijn eigen land en met de eigen bevolking – uiteraard geen Frans meer – is daardoor te verklaren en wordt waarschijnlijk enkel in Nederland geëvenaard of overtroffen.²⁴ Nederland heeft weliswaar geen last gehad van de francofonie, maar het wil graag tweede keuze zijn ten opzichte van de echte Angelsaksen. Op academisch niveau wordt het Nederlands tegenwoordig als wetenschapstaal beleidsmatig gediskwalificeerd, ook voor de studie van het Nederlands zelf. Een cultuur die haar sterkte niet in zichzelf kan vinden, maar zich voortdurend probeert af te meten aan wat anderen over haar denken, heeft nog een lange weg te gaan.

Vermeylens adagium 'Wij willen Vlamingen zijn om Europeeërs te worden' is grijs geciteerd – en dat komt doordat het zo waar is. Vermeylen zou zeer zeker de huidige Erasmusprogramma's en de uitwisseling van studenten en docenten in het algemeen toegejuicht hebben. Een zeer belangrijke vereiste daarbij is de instandhouding van de diversiteit. Het is dus belangrijk dat elke cultuur haar eigenheid behoudt – Vlaming zijn betekent ook Fransman zijn en Spanjaard zijn ... – en haar eigen antwoorden op allerlei vragen kan formuleren. Als elders hetzelfde gedacht, geschreven of gedaan zou worden als wat je al kende, dan blijf je beter thuis; dan is dat geld uitgespaard. Zonder diversiteit mist de internationale uitwisseling haar doel. Vermeylen streed voor het culturele zelfbewustzijn van de Vlaming, dat dan zijn plaats moest vinden – op voet van gelijkheid – tussen de andere Europese culturen. Je kan als cultuur relatief klein zijn, en toch eersterangs – dat is de essentie van de culturele boodschap van Vermeylen. Het bovenstaande is geen pleidooi voor nationalisme, maar voor een normaal cultureel zelfbewustzijn, dat onze cultuur interessant maakt voor anderen en vice versa.

De verwarring tussen internationaal en Engelstalig is in de academische wereld veralgemeend; de wetenschap dreigt in het Engels opgesloten te raken. De wetenschappelijke productie in het Frans, Duits, Spaans ... laat staan het Russisch²⁵, wordt hoe langer hoe minder gevolgd, waardoor men het gevaar loopt belangrijke inzichten of onderzoeksresultaten te mislopen. Vermeylen was echter niet 'internationaal'; hij was een kosmopoliet. Hij zou de amerikanisering die tegenwoordig voor internationalisering doorgaat, als enggeestig afgekeurd hebben. Een klein volk als de Vlamingen heeft het gemakkelijker kosmopolitisch te worden dan andere volkeren, die wegens hun grootte gehinderd worden door hun in zichzelf gekeerde mentaliteit. Laten we van onze underdogmentaliteit dus een troef maken. Elke Vlaamse intellectueel zou in staat moeten zijn om de wetenschappelijke productie in ten minste het Engels, Frans en Duits te volgen, daar een synthese van te maken en zijn eigen inzichten daaraan toe te voegen.

Tot slot

Vermeylen is nog steeds actueel. Hij roept ons op tot cultureel zelfbewustzijn en tot kosmopolitisme. Dat betekent dat het Nederlands aan de universiteiten zijn rechtmatige plaats moet behouden en dat het Engels daarnaast de plaats moet krijgen waar dat nuttig is. Beide talen hebben hun eigen functie. Het spreekt vanzelf dat het de maatschappelijke plicht is van de cultuurwetenschappen hun bevindingen in eerste instantie naar de eigen bevolking te brengen in de eigen taal, en daarnaast ook in het Engels – en in andere talen – aan de internationale gemeenschap, wanneer dat pas geeft. De culturele betekenis van de universiteit voor de eigen belastingbetalende bevolking mag niet uitgehold worden. Er moet bovendien over gewaakt worden dat internationalisering niet leidt tot intellectuele verschraling.

Bovenal zou er een beleid ontwikkeld moeten worden waarbij de zorg om de financiering van de universiteit door de economische instrumentalisering van de academische wereld niet in de plaats moet treden van werkelijke kwaliteitszorg. Een universiteit is immers geen bedrijf; de introductie van bedrijfseconomische principes kan op termijn leiden tot de ontwrichting van de wetenschap. Een beleid dat gericht is op standaardisering en controle staat immers haaks op creativiteit en innovatie. Als er iets is wat een bureaucratie haat, dan is het wel vernieuwing, want die brengt onrust teweeg – er is immers geen reglement voor. Een bureaucratie schept geen gunstige voorwaarden voor talentvolle wetenschappers, maar enkel voor scoorders.

Om de huidige tendens te keren is het nodig dat de academische wereld meer macht verwerft over zichzelf zodat de zelfbepaling van de universiteiten en van de wetenschapper toeneemt. De universiteitsgeschiedenis toont immers aan dat er geen alternatief is voor de academische vrijheid van zo zorgvuldig mogelijk uitgekozen wetenschappers, als het gaat over creativiteit en innovatie. Een wetenschapper moet inderdaad creatief zijn, en daarin lijkt hij op een kunstenaar. Net zoals je het belang van een dichter of schilder niet kan afmeten aan de hoeveelheid van zijn of haar *deliverables* – het aantal gedichten of schilderijen dat

hij of zij vervaardigd heeft, kan ook het wetenschappelijk of maatschappelijk belang van een wetenschapper niet gekwantificeerd worden, noch in het Nederlands, noch in het Engels. Ik denk dat zowel het gedachtegoed van Vermeylen als zijn militantisme inspiratiebronnen kunnen zijn voor een grondige academische herbronning. De cultuurwetenschappen moeten daarbij het voortouw nemen.

- 1 Ruben MANTELS & Hans VANDEVOORDE, *Maar wat een wespennest! Het rectoraat van August Vermeylen en de vernederlandsing van de Gentse Universiteit*, Gent: Academia Press, 2010.
- 2 Ik verwijs enkel naar: Gita DENECKERE & Ruben MANTELS, Geen haan die ernaar kraait. August Vermeylen en de verengelsing van het hoger onderwijs. In: *Ons Erfdeel*, 54(2011)1, pp. 4-13; Jozef DEVREESE, Meer Engels? Neen, meer excellentie. In: *Ons Erfdeel*, 54(2011)1, pp. 14-19; Jacques VAN KEYMEULEN, Op weg naar de middelmatigheid? Over de onderzoekscultuur in de geesteswetenschappen. In: *Ons Erfdeel*, 52(2009)1, pp. 22-35; Albert OOSTERHOF, Willy MARTIN, Jan ROUKENS, Els RUIJSEDAAL (red.), *Nederlands in hoger onderwijs en wetenschap*, Gent: Academia Press, 2010; Patrick LOOBUYCK e.a. (red.), *Welke universiteit willen wij (niet)?*, Gent: Academia Press, 2010 en Chris LORENZ, *If you're so smart, why aren't you rich? Universiteit, markt en management*, Amsterdam: Boom, 2008.
- 3 Kathy RYS, *Dialect as a Second Language: Linguistic and Non-Linguistic Factors in Secondary Dialect Acquisition by Children and Adolescents*, UGent, doctoraal proefschrift, 2007.
- 4 Chris LORENZ, *If you're so smart [...]*.
- 5 Ik ga hier niet in op kwesties omtrent diglossie, diaglossie, tussentaal, regionale standaarden, Belgisch-Nederlands ..., die tegenwoordig de sociolinguïstiek in Vlaanderen bezighouden.
- 6 Geciteerd in: Ruben MANTELS & Hans VANDEVOORDE, *Maar wat een wespennest [...]*, p. 24.
- 7 De website van de Vlerickschool is in het Nederlands, het Engels en het Russisch – een verstandige talenkeuze in Europese context, de doelstellingen van het instituut in acht genomen.
- 8 Een schrijnend voorbeeld van de sterkte van het model is het ontslag op staande voet van een Leuvense onderzoekster (Barbara Van Dyck), die het aandurfde actievoerders te verdedigen die op een aardappelveld in Wetteren genetisch gemanipuleerde aardappelen probeerden uit te trekken. Met biotechnologie zijn potentieel gigantische economische belangen gemoeid; daar moet dus van afgebleven worden. Mevr. Van Dyck kreeg dus onmiddellijk de allernieuwste academische sanctie toebedeeld.
- 9 ERIH = European Reference Index for the Humanities. Zie: <http://www.esf.org/research-areas/humanities/erih-european-reference-index-for-the-humanities.html>, laatst geraadpleegd op 12 september 2011.
- 10 Het Universiteitsdecreet bepaalt dat in de schoot van elke universiteit een Bijzonder Onderzoeksfonds (BOF) wordt opgericht. De middelen daarvan zijn bestemd voor de bevordering van het fundamenteel wetenschappelijk onderzoek. De Bijzondere Onderzoeksfondsen worden gespijsd door een subsidie van de Vlaamse overheid. Dat geld wordt in principe maandelijks uitbetaald aan de universiteiten. Het aantal publicaties in het VABB-SHW is een parameter van de BOF-sleutel en bepaalt mee de verdeling van de onderzoeksmiddelen onder de Vlaamse universiteiten.
- 11 Zie: Het VABB-SHW: eerste versie klaar, nu verfijnen. Op: *Website Ecoom*, http://www.ecoom.be/fileadmin/user_upload/UAntwerpen/VABB/Begeleidende_nota_VABB-SHW.pdf, laatst geraadpleegd op 12/09/2011.
- 12 Een vaste benoeming blijft mogelijk als de universiteit dat zou willen. De meeste vacatures worden echter ingevuld door zogenaamde *tenure track*-mandaten, de technische naam voor het nieuwe systeem.
- 13 Elk A1-artikel is voor de universiteit op tien jaar gemiddeld 550 euro per jaar waard (= 5500 euro). Per doctoraat – als het resulteert in zo'n artikel, of in twee A2-artikels of in een boek uitgegeven bij de juiste uitgeverij – toucheert de universiteit ongeveer 130.000 euro van de overheid. De promotor van zo'n doctoraat krijgt als *incentive* een premie van 10.000 euro in zijn persoonlijke kas, waarmee hij allerlei activiteiten kan financieren (organisatie van congressen, reizen ...). De productie van doctoraten wordt niet enkel door het premiestelsel gestimuleerd, maar ook doordat de graden (voldoening, onderscheiding, grote en grootste onderscheiding) zijn afgeschaft, waardoor het onderscheid tussen goede en minder goede doctoraten wordt verduisterd. Dat nadeel probeert men door de nieuwe criteria enigszins recht te trekken.
- 14 Tekenend is ook dat het boekhoudprogramma van de UGent ervan uitgaat dat iedereen in commerciële termen denkt; alle financiële relaties worden immers als commercieel voorgesteld. Als men bijvoorbeeld een subsidie verwerft van een buitenlandse universiteit om een zomerschool te helpen organiseren, moet die universiteit als 'klant' aangeduid worden, waaraan een 'verkoopfactuur' gepresenteerd moet worden.
- 15 Zie in dat verband het interview met Jostein Gripsrud in het tijdschrift *Universiteit Gent*, (juli 2011), pp. 8-9.
- 16 Anderstalige studenten zijn soms veel meer bereid om Nederlands te leren dan men wel denkt; na de les staan ze immers buiten de universiteit en daar is ook nog leven.
- 17 Kathy RYS, *Dialect as a Second Language [...]*.
- 18 Albert OOSTERHOF, *Generics in Dutch and Related Languages: Theoretical and Empirical Perspectives*, UGent, doctoraal proefschrift, 2006. Tot boek bewerkt in: Albert OOSTERHOF, *The semantics of generics in Dutch and related languages*, Amsterdam: John Benjamins, 2008.
- 19 Vlamingen staan er meestal erg van te kijken dat je aan meer dan tweehonderd buitenlandse universiteiten Nederlands kan studeren, en dat er meer studenten Nederlands zijn buiten de Nederlanden (Nederland en Vlaanderen samen) dan erbinnen. Voor de geïnteresseerden verwijst ik naar de website van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek: <http://www.ivnnl.com>. Nog verbazender vindt men de motivatie van de studenten Nederlands in het buitenland voor hun studiekeuze. Als je daarnaar informeert, krijgt je meestal te horen: 'uit interesse' – dezelfde motivatie overigens als de meeste taalstudenten bij ons.
- 20 Die talige aanpassing geldt niet voor talen als Arabisch of Turks. Het integratiediscours zorgt er helaas voor dat de aanwezigheid van die talen in onze samenleving door de publieke opinie als bedreigend wordt ervaren.
- 21 Adriana Anthonia VINKE, *English as the medium of instruction in Dutch engineering education*, Delft: Technische Universiteit Delft, 1995.
- 22 De internationalisering van de rekrutering van docenten in de cultuurwetenschappen heeft als opmerkelijk effect de toename van Duitstaligen. Duits is veruit de meest gesproken taal van West-Europa; het taalgebied bevat meer dan honderd uitstekende universiteiten en hogescholen met veel afgestudeerde doctores die op zoek zijn naar emplooi. Vlaanderen is vlakbij en Nederlands leren is voor een Duitstalige vrij makkelijk.
- 23 Dat werd ook ingeprint – en met meer succes – bij Basken, Bretoenen, Occitanen, Elzassers ...
- 24 Het valt op hoe vaak enkel het Engels gebruikt wordt, bijvoorbeeld voor aankondigingen, tentoonstellingen ..., terwijl het evidente doelpubliek Vlaams is.
- 25 In een aantal gevallen lijkt het spoor van de wetenschappelijke vernieuwing in het Westen naar Rusland te leiden (in de taalkunde soms met Tsjechië als middelaar, bijvoorbeeld voor fonologie en lexicografie).

Het archief van Amnesty International Vlaanderen

JESSICA
LANGOUCHE
Amsab-ISG

Dankzij een samenwerkingsovereenkomst met Amnesty International Vlaanderen kon Amsab-ISG begin 2010 het archief van deze mensenrechtenbeweging opnemen in zijn collectie. Anderhalf jaar later is dat archief verwerkt tot een inventaris. In het eerste nummer van Brood & Rozen in 2012 brengt Amélie Verfaillie een uitgebreid artikel over Amnesty International in zijn internationale context. Daar ga ik in dit artikel dus niet diep op in. Ik focus me eerder op de historische achtergrond van Amnesty International Vlaanderen. Daarnaast volgt er een archivalisch gedeelte, met onder andere een beschrijving van wat je allemaal in het archief kan terugvinden en wat er interessant is voor verder onderzoek.

Amnesty International

Amnesty International is een wereldwijde mensenrechtenbeweging, ontstaan in 1961 op initiatief van de Britse advocaat Peter Benenson. Het verhaal gaat dat hij danig was aangegrepen door een artikel over twee Portugese studenten die gevangen zaten wegens een vrijheidstoest. Hij lanceerde daarop een oproep tot actie om gewetensgevangenen vrij te laten of op zijn minst een eerlijk proces te geven. In het artikel *The Forgotten Prisoners* spoorde hij iedereen aan om protestbrieven te schrijven naar repressieve regimes voor onder andere mensen die 'wegens een andere mening of ander geloof dan wat de regering voorschrijft, gevangengenomen, gefolterd en soms geëxecuteerd worden'. Zijn *Appeal for Amnesty, 1961* kende een onverwacht groot succes en duurde het hele jaar door. Het groeide uit tot een massale campagne, die uiteindelijk de wereldwijde mensenrechtenorganisatie werd die ze vandaag de dag is.¹

Amnesty International breidde haar mandaat door de jaren heen uit. In het begin lag de focus op de vrijlating van gewetensgevangenen, mensen die vastzaten enkel en alleen omwille van hun overtuiging, zonder dat ze ooit geweld hadden gebruikt of ertoe hadden opgeroepen. Amnesty eiste hun onmiddellijke vrijlating – en eist die nog steeds. Langzaamaan kwamen ook de politieke gevangenen in het vizier, die

wel geweld hadden gebruikt of ertoe hadden aangezet. De organisatie ijverde voor eerlijke processen voor hen. Uiteindelijk kwamen er acties voor elke gevangene die gemarteld of mishandeld werd, ongeacht de reden waarvoor hij vastzat. De antifoltercampagnes werden massaal opgevolgd. In de jaren 1970 kantte Amnesty International zich ten volle tegen de doodstraf. De organisatie was van mening dat die in geen enkele omstandigheid gerechtvaardigd was. Ook buitengerechtelijke executies en 'verdwijningen' kwamen op de agenda. In de loop van de jaren is het mandaat steeds verder uitgebreid. Vandaag zet Amnesty zich in voor de verwezenlijking van alle rechten die de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens vermeldt, en voor de naleving van de latere internationale mensenrechtenverdragen. Naast schendingen die overheden begaan, richt de organisatie zich nu ook op inbreuken gepleegd in de privésfeer, zoals huiselijk geweld.²

Amnesty International Vlaanderen³

De werking van Amnesty International vond van in het begin weerklank in België. Op de eerste internationale vergadering van 1961 was er al een Belgische delegatie aanwezig. De tweede internationale vergadering van 1962 vond zelfs plaats in het kasteel van Male, bij Brugge.⁴ Toch duurde het nog een hele tijd voor er een volwaardige Belgische afdeling van Amnesty International van de grond kwam.

Eind jaren 1960 sloten enkele Nederlandse dames die in België woonden, zich aan bij een Nederlandse Amnesty-groep. Bij gebrek aan een Belgische afdeling, maakten ze zich rechtstreeks lid bij het Internationaal Secretariaat in Londen. Na een infoavond over Amnesty International in de protestantse Graanmarkt kerk in Brussel ontstond er in Vlaanderen een jeugdgroep die de beginselen van Amnesty International in België bekend wilde maken. Op hetzelfde moment nam de Nederlandse afdeling van de organisatie het initiatief om in België voor aanhang te zorgen. Vanuit het kantoor van de Liga voor Verdediging van de Rechten van de Mens in Brussel werden de banden gesmeed tussen de Vlaamse jeugdgroep, Amnesty International Nederland en het Internationaal Secretariaat. Dat werd de basis van de Nederlandstalige afdeling van Amnesty in België.

Sticker van Amnesty International België-Nederland.
(Amsab-ISG, Gent)

Rond diezelfde tijd was er ook aan Franstalige kant interesse voor het werk van Amnesty International. De Franstaligen vonden eveneens onderdak bij de Liga voor de Verdediging van de Rechten van de Mens en konden gebruik maken van hun secretariaat. Het was via hen dat de secretaris-generaal van het Internationaal Secretariaat in Londen vroeg om een Belgische afdeling op te richten. Hoewel de samenwerking tussen de Nederlands- en Franstalige groepen niet altijd even vlot verliep, kwam daar in 1970 de eerste Belgische adoptiegroep uit voort.⁵ In het begin bleef de Nederlandstalige groep sterk afhankelijk van de Nederlandse afdeling. Die stuurde alle post, infolders, documentatie- en ander materiaal door.

In 1973 kwam er een eerste doorbraak voor Amnesty International in België. De eerste grote antimartelcampagne werd goed ontvangen en kreeg veel media-aandacht. Het ledenaantal groeide gestaag, maar dat bracht ook meer praktische problemen met zich mee. De situatie van de twee groepen die af en toe samenwerkten, maar daarnaast geen echte structuur vormden, was niet langer houdbaar. De vraag om twee aparte afdelingen van één Belgische sectie te vormen, vond het Internationaal Secretariaat in Londen maar eigenaardig, maar na wat aarzelingen kwam die nieuwe structuur er in 1973 toch. Op 6 september van dat jaar werd Amnesty International Belgium officieel opgericht met twee aparte afdelingen: Amnesty International-Nederlandstalig en Amnesty International-Belge francophone.

In die eerste jaren bleef de Nederlandstalige afdeling nog steeds sterk afhankelijk van de Nederlandse sectie. Ze probeerde om financieel sterker te staan. Dat lukte gedeeltelijk doordat de werking bleef groeien. Er kwamen meer en meer adoptie-

Affiche van Amnesty International Vlaanderen voor de Schrijf-ze-VRIJdag, 1989.
(Amsab-ISG, Gent)

wergroepen en de campagnes en acties werden met veel enthousiasme gevoerd.⁶ In 1977 kwamen er nieuwe statuten en veranderde de naam van de afdeling in Amnesty International Vlaanderen.

In het begin van de jaren 1980 stagneerde de ledengroei. Om sterker te staan moest de organisatie financieel onafhankelijk worden en een reserve kunnen opbouwen. De nadruk kwam meer op fondsenwerving te liggen, met onder meer de vele stickerslagen en de jaarlijkse kaarsenverkoopacties in de kerstperiode. Een nieuw beleidsplan (1986-1990) legde andere accenten. Het mandaat van Amnesty bleef hetzelfde, maar de communicatiestrategie veranderde. De organisatie ging veel meer gebruik maken van relaties met de media enerzijds, en met regeringen, niet-gouvernementele en intergouvernementele organisaties anderzijds. Zo nam ze een meer actieve en expansieve houding aan. Daarnaast werd de werking van de lokale groepen nog centraler gesteld.⁷ Daar lag immers de basis van het succes.

In de jaren 1990 richtte Amnesty International Vlaanderen zich verder op de groei van de lokale groepen door de oprichting van de groepengroeiteams (GGT's). Het voornaamste doel van het beleidsplan van 1996 was 'de zichtbaarheid vergroten'. In 1998 sprak de organisatie van een 'nieuwe marsrichting'. In die jaren kreeg ze te maken met een stagnatie en zelfs een achteruitgang. Er was dus een nieuwe aanpak nodig, zowel voor het secretariaat als voor de beweging zelf. Met de 'nieuwe marsrichting' wilde Amnesty meer beleidsbeïnvloedend werken om zo haar doeltreffendheid te vergroten.

Het archief

Eén jaar en drie maanden, zolang heeft het geduurd om het archief van Amnesty International Vlaanderen tot een inventaris om te vormen. Bij de overdracht bedroeg de omvang van het archief 792 archiefdozen.⁸ Na verwerking is dat aantal herleid tot 194 dozen met archiefmateriaal en een lijvige inventaris. Op het eerste gezicht lijkt het alsof er heel veel is weggegooid. Laat me dat even nuanceren. In veel dozen zaten niet enkel archiefstukken, maar ook affiches, tijdschriften, boeken, foto's of iconografisch materiaal. Dat materiaal werd er uitgelicht en overgebracht naar de collega's die zich daar specifiek mee bezighouden. Zij zorgen ervoor dat het op een geschikte manier bewaard wordt. Zo 'verdwijnen' er al veel van het oorspronkelijke aantal archiefdozen.

Maar dan nog, hoor ik je denken, zijn dat geen zeshonderd dozen met tijdschriften en foto's. Er werd wel degelijk ook archiefmateriaal verwijderd. En daar waren goede redenen voor. Heel vaak kom je als archivaris dubbels tegen, of stukken in drie-, vier- of zelfs twintigvoud. Het is nergens voor nodig om al die zaken meer dan eenmaal te bewaren, dus werden die verwijderd. Sommige stukken waren van weinig belang en hadden niet meteen een historische of informatieve waarde. Er sluipen ook altijd wel stukken in een archief die daar niet thuishoren. Die worden uit het archief verwijderd en indien mogelijk bij het oorspronkelijke archief gevoegd. En dan hebben we het nog niet gehad over het schone. Dat is al het materiaal verwijderen dat het papier kan aantasten en de levensduur ervan kan verkorten. Nietjes en metalen paperclips roesten zeer snel en schenden het papier. Ook plakband laat blijvende sporen achter en is dus uit den boze. Plastic mapjes zorgen ervoor dat papier niet kan ademen en dus sneller vatbaar is voor schimmels. Materiaal in ringmappen bewaren, is vaak nog het ergste: stof heeft er vrij spel, de metalen ringen roesten en tasten zo elk blad papier aan. Al die schadelijke materialen worden dus verwijderd. Zo kan je alles op een duurzamere manier bewaren en bespaar je tegelijkertijd heel wat plaats – bijna zeshonderd dozen in het geval van dit archief.

Wat het archief van Amnesty International Vlaanderen zo interessant maakt, is in de eerste plaats de periode die het bestrijkt. Het vormt een mooi geheel vanaf de jaren 1970 tot 2000. Een goed voorbeeld zijn de verslagen van de algemene vergaderingen en de activiteitenverslagen, die beide een volledig doorlopende reeks vormen. De beginperiode van Amnesty International is niet volledig aanwezig, maar wel een aantal belangrijke stukken, waaruit je onder andere de historische achtergrond van Amnesty International Vlaanderen kan distilleren. De echte kern van het archief beslaat de periode 1980-2000. Daarbij springen verschillende zaken in het oog. Wie meer wil weten over het beleid en de invloed van het Internationaal Secretariaat op de werking van de Vlaamse sectie, vindt zijn gading in de vele, al dan niet

⁸ Affiche van Amnesty International Vlaanderen tegen de doodstraf, 2002.
Ontwerp: Inge Heremans (Ilah) (Amsab-ISG, Gent)

interne, verslagen. De verslagen van de lokale groepen zijn ook goed bijgehouden, ook al zijn er onoverkomelijke lacunes omdat ze niet altijd werden doorgestuurd. Ze bieden een blik op de werking en de groei van de vrijwilligersgroepen. Voor wie meer thematisch wil werken, is er het materiaal over de campagnes tegen doodstraf en foltering, voor vrouwenrechten ... De landencampagnes bieden een blik op de acties die de organisatie voerde voor specifieke landen in een bepaalde periode. Een meer theoretische studie is ook steeds mogelijk, door je bijvoorbeeld te richten op het mandaat van Amnesty International en daar enkele punten uit te lichten.⁹

Het is onmogelijk om hier alle onderzoeksmogelijkheden op te sommen, maar dat dit een rijk archief is, staat buiten kijf. Zeker als je het nog kan combineren met gerelateerde archieven, bijvoorbeeld dat van het Internationaal Secretariaat van Amnesty International en het archief van Amnesty International Nederland¹⁰, en binnenkort ook het archief van Amnesty International-regio Gent.¹¹

¹ *Handboek Amnesty International*, Gent: Goff, 1995, pp. 150-151; <http://www.aivl.be/wie-we-zijn/geschiedenis>, laatst geraadpleegd op 08/11/2011.

² Zie: <http://www.aivl.be/thema/wat-we-doen/universele-verklaring-van-de-rechten-van-de-mens> en <http://www.aivl.be/wat-we-doen/mensenrechten-per-thema>, laatst geraadpleegd op 08/11/2011.

³ *Handboek Amnesty* [...], pp. 156-157; Amsab-ISG, Archief Amnesty International Vlaanderen, nr. 455, 1.30, verslagen algemene vergaderingen 1971-2000.

⁴ Op die conferentie werd gediscussieerd over de naam 'Amnesty' en bij de bespreking van de statuten werd er besloten om er 'International Amnesty' van te maken om zo verwarring met de amnestie van collaborateurs van de Tweede Wereldoorlog te voorkomen. De naam 'Amnesty International' is pas later gekomen. Zie: Amsab-ISG, Archief Amnesty International Vlaanderen, nr. 455, 1405.

⁵ Een adoptiegroep is een groep mensen die een of meerdere gewetensgevangenen 'adopter' en enkel voor hen actie voeren of brieven schrijven.

⁶ Een werkgroep is een groep mensen die de Amnesty-boodschap uitdraagt en fondsen

en leden werft. Een werkgroep voert geen acties voor bepaalde dossiers. Dat is de taak van de adoptiegroepen.

⁷ Eind 1984 kwam er een omschakeling van werkgroepen en adoptiegroepen naar enkel lokale groepen. Die gingen de taken van werk- en adoptiegroepen combineren. De werkgroep regio Gent bijvoorbeeld werd Lokale Groep 141. Zie: Amsab-ISG, Archief Amnesty International Vlaanderen, nr. 455, 72 en Amsab-ISG, Archief Amnesty International Vlaanderen, nr. 455, 162, verslag regiovergadering 7/12/1984.

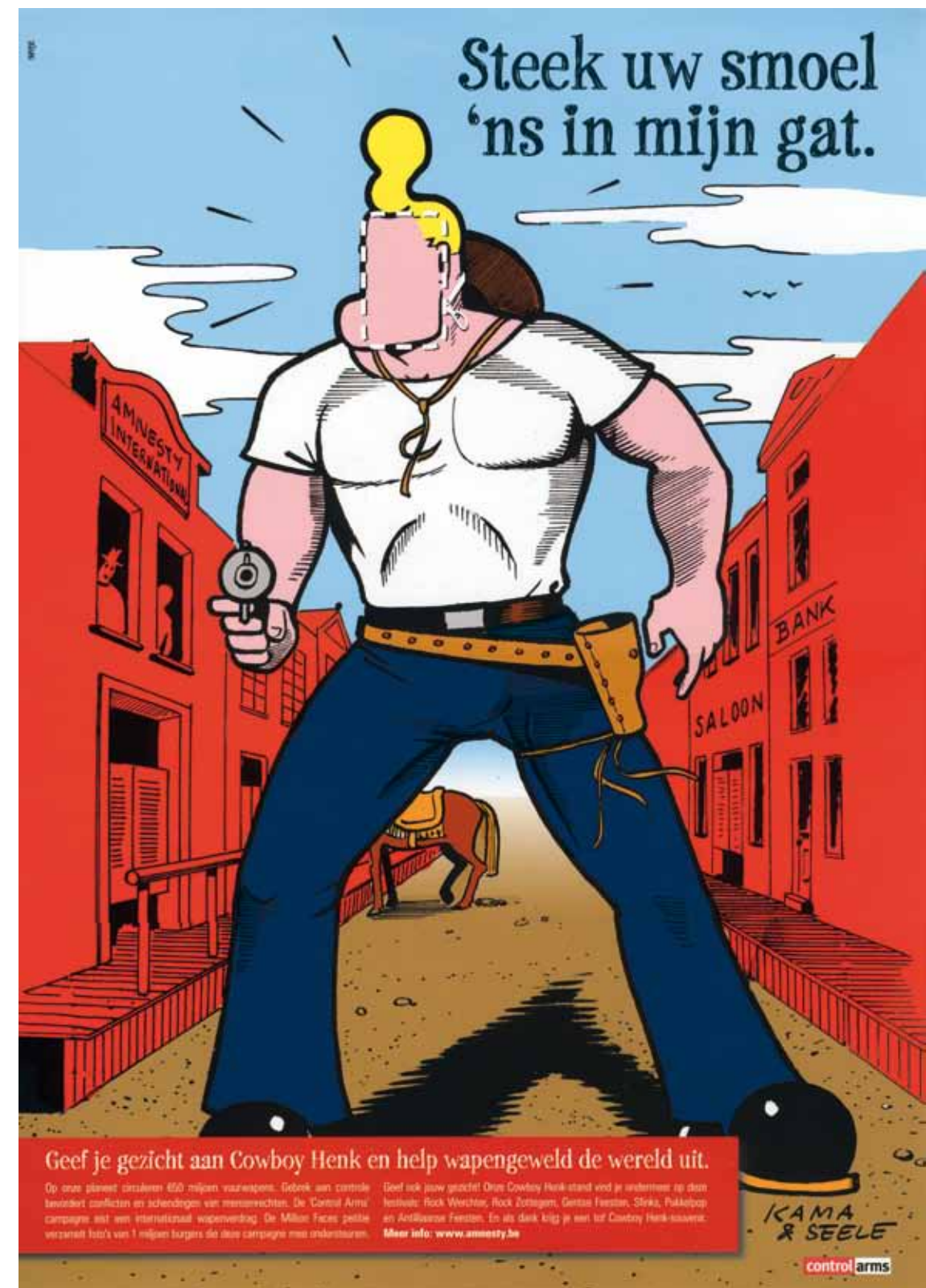
⁸ Verhuisdozen, ringmappen en andere verpakkingsvormen werden omgerekend naar de 'maat' archiefdoos.

⁹ Amélie VERFAILLIE, *'London Calling': Amnesty International en haar vroege lobbywerk in Israël en de Bezette Palestijnse Gebieden (1968-1971). Een onderzoek naar Amnesty's poging tot onpartijdigheid*, UGent, masterproef, 2010.

¹⁰ Beide raadpleegbaar in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam.

¹¹ Vanaf voorjaar 2012 raadpleegbaar in Amsab-ISG in Gent.

Affiche van Amnesty International Vlaanderen voor een actie voor meer controle op wapens, 2010. Ontwerp: Kamagurka en Herr Seele (Amsab-ISG, Gent)

CHRISTOPH DE SPIEGELEER

Een blauwe progressist *Charles Potvin (1818-1902) en* *het liberaal-sociaal denken van* *zijn generatie*

Christoph DE
SPIEGELEER,
Een blauwe progressist.
Charles Potvin (1818-1902) en het liberaal-sociaal denken van zijn generatie, Brussel/Gent: ASP Editions/Liberaal Archief, 2011, 224 pp., ISBN: 978 90 5487 889 6.

In de 19e eeuw stelden veel geëngageerde wetenschappers hun pen in dienst van filosofische, sociale of politieke bewegingen. Zo ook de 'ietwat vergeten figuur' Charles Potvin. Potvin was politicus, sociaalwetenschapper, statisticus, kunsthistoricus, toneelschrijver, dichter en auteur. In het boek *Een blauwe progressist. Charles Potvin (1818-1902) en het liberaal-sociaal denken van zijn generatie* tracht Christoph De Spiegeleer de eclectische persoonlijkheid van deze Brusselse figuur te schetsen. Hij volgt niet het klassieke pad van de biografie, maar vertrekt vanuit maatschappelijke en ideologische thema's waaraan hij de denkbeelden en de persoonlijkheid van Potvin aftoetst. Uit deze studie komt Charles Potvin naar voren als een figuur met verschillende sociopolitieke en culturele kernidentiteiten, als een liberaal die werd bewogen door zijn Vlaamsgezindheid, antiklerikalisme, internationalisme, belgicisme en vrijzinnigheid. Aan de hand van een diepgaande analyse van Potvins werk en leven, probeert de Spiegeleer aan te tonen dat die ogenschijnlijk tegenstrijdige loyaliteiten wel degelijk samenvloeiden in het ideeëngoed van de bevlogen liberaal.

Het boek is een nagalm van de masterproef die De Spiegeleer schreef aan de VUB en draagt duidelijk de stempel van een wetenschappelijke studie. De eerste hoofdstukken zijn behoorlijk theoretisch en konden wat verhaalstof en een rode draad gebruiken om de lezers op sleeptouw te nemen. Het leven van de 'standvastige, charmante, strijdvaardige en sobere' Potvin is De Spiege-

leers uitgangspunt om een collectief intellectueel kader van een generatie Brusselse sociaalliberalen te preciseren. Hij doet dat met veel plichtsbewustzijn en op erudiete wijze, met een aandrift voor volledigheid. Vooral het macroniveau – met name de personen, de publicaties en de verschillende visies en verenigingen die Potvins liberaal wereldbeeld beïnvloedden – wordt grondig geanalyseerd, in die mate zelfs dat dit ten koste gaat van de biografische gegevens van Potvin. In het eerste hoofdstuk somt de auteur een aantal denkers op die de laatste decennia invloed hadden op de ideeëngeschiedenis (J. Derrida, R. Barthes, S. Stuurman, P. Burke, Q. Skinner, M. Hacoen). De concepten 'historische verbeelding en representatie' staan in het tweede hoofdstuk centraal. Potvin maakte deel uit van een generatie die koortsachtig zocht naar de nationale en culturele identiteit van de jonge natie België. De geschiedenis werd in die zoektocht 'gebruikt', in het verleden vond men een rijk arsenaal aan legitimaties waaruit men à la carte kon kiezen voor de internationale rechtvaardiging van de nieuwe ministaat, aldus Christoph De Spiegeleer. Potvin werd meerzijdig beïnvloed, zowel door een fris Belgisch patriottisme als door de prille Vlaamse taaleisen. Zijn historisch werk was dan ook een boeiend amalgaam van onder andere Belgische loyaliteit, flamingantisme en anti-Franse overtuigingen. Ook het derde hoofdstuk, met als titel *Cultuurhistorische twijfels en kritiek: filosofie, kunsttheorie en wetenschap in 'une époque tourmentée'*, is een zware, maar solide blok theorie. De auteur beschrijft uitvoerig hoe de 'intellectuele spons' Potvin werd beïnvloed door Franse utopische en vroegsocialistische denkers zoals de Saint-Simon (1760-1825) en Fourier (1772-1837), door het wetenschappelijke werk van Auguste Comte (1798-1857), door de Franse bioloog en evolutionist Jean-Baptiste de Lamarck (1744-1829), maar ook door de Belgische statisticus Adolphe Quételet (1796-1874), die ernaar streefde de wereld wetmatig te begrijpen via rechtstreekse observaties en metingen. De polygraaf Potvin confronteerde een humanistisch beschavingsideaal met de resultaten van de exacte wetenschappen door eclectisch om te gaan met het positivisme en het materialisme. Voor dit hoofdstuk selecteerde De Spiegeleer een boeiend gezelschap van denkers en schrijvers die, over de grenzen van de naties heen, de geesten van velen – onder wie Charles Potvin – beroerden en verlichtten. Darwin, Mill, Spencer, de Tocqueville, Feuerbach, Straus, Haeckel, Büchner, Leroux, Proudhon, Renouvier, Bonavino, Dostojevski, Tolstoj, Houzeau, de Laveleye, François Laurent: ze passeren allemaal de revue. De lijst is lang en soms verdwijnt het hoofdpersoonage uit het boek in de schaduw van die opsomming. Interessant is de vaststelling van de auteur dat België in die intellectuele wisselwerking functioneerde als een 'lieu d'influences croisées'.

Het vierde hoofdstuk schetst het liberale denken van en rond Charles Potvin. Meteen wordt duidelijk dat Potvin geen strak afgelijnde maatschappelijke visie hanteerde, dat hij zich niet terugplooidde op een handvol glasheldere ideeën. Zijn liberalisme werd persoonlijk gekleurd door zijn specifieke relatie tot de sociaal-democratie, het flamingantisme, het nationalisme, het economisch liberalisme, het antiklerikalisme en het spiritualisme. Het evenwicht tussen het macro- en microniveau is in de eerste vier hoofdstukken wat wankel. Potvin komt vaak in de

schaduw te staan van personen en theorieën die hem beïnvloedden. Het pleit voor de auteur dat hij erin slaagt aan te tonen dat Charles Potvin jongleerde met verschillende sociopolitieke en culturele kernidentiteiten en dat hij die wist te detecteren. Blijkbaar was het moeilijker te achterhalen hoe Potvin die identiteiten écht op elkaar afstemde en wat de concrete uitwerking van die invloeden was op zijn rijke oeuvre.

De volhardende en plichtsbewuste lezer wordt uiteindelijk beloond. De auteur verrast met een bijzonder interessant en lang laatste hoofdstuk. Hij observeert het hoofdpersonage zoals dat zich bewoog en manifesteerde in de 'vrijzinnige en literaire sociabiliteiten in Brussel'. In dat slothoofdstuk staat Charles Potvin weer helemaal in de kijker. Hij wordt als het ware een gids die de lezer meetroont naar en rondleidt op salons, denkfora, banketten en formele en informele vergaderingen van belangengroepen. De lezer wordt ondergedompeld in een bad van vrijzinnige en literaire personen, verenigingen en netwerken. De auteur beschrijft hoe de Brusselsse loge Les Amis Philantropes fungeerde als een intellectueel en politiek-sociaal laboratorium waar heftig werd gedebatteerd over onder andere de sociale kwestie, het vredesvraagstuk en de kinderarbeid. De Spiegeleer toont aan dat Potvins maatschappelijk engagement verder ging dan alleen maar intellectueel debatteren. Hij was mentor en inspirator voor het bestuur van de Ligue de l'Enseignement, een progressistisch-liberale onderwijsorganisatie, opgericht in 1864 ter verbetering van het Belgische onderwijsstelsel. Vanaf 1877 stimuleerde hij de Vervierse drukker Ernest Gilon (1846-1902) om een *bibliothèque populaire* op te richten. Potvin was ook lid van La Libre Pensée, een associatie van voorstanders van burgerlijke begrafenissen. Daarnaast was hij een van de oprichters van de *Revue de Belgique* en schreef hij geregeld bijdragen voor *La Revue Trimestrielle* en *La Nation*.

Charles Potvin floreerde niet alleen binnen de vrij besloten beau monde van verenigingen en associaties van gelijkgestemden. Ook tijdens huldefeesten, banketten, inhuldigingen van standbeelden, begrafenissen en volksfeesten werden netwerken gesmeed en versterkt. Pacifistische, liberale, feministische en wetenschappelijke kringen ontmoetten elkaar op openbare voordrachten, op conferenties, op bijeenkomsten in salons en verstrengden in elkaar. De Spiegeleer volgt zijn onderzoeksobject ook over de landsgrenzen heen. Hij bespreekt de rol van Potvin op internationale, liberaal geïnspireerde denkfora zoals de congressen van de Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales, de Association Internationale des Amis de la Paix en de vrijdenkerscongressen. De Spiegeleer besluit dat Potvin laveerde van de ene naar de andere interessante literaire en politieke activiteit. Hij zwom in een smeltkroes van ideeën, stromingen, aanstormende bewegingen, maar het was er één waarin elke vorm van overkoepelende structuur ontbrak.

De titel van het boek is ambitieus. De Spiegeleer ambieert om het liberaal-sociaal denken van een hele generatie te kunnen beschrijven aan de hand van de figuur Charles Potvin. Veel van de verenigingen, netwerken, ideeën die Potvin frequenteerde, hebben vast en zeker ook andere sociaalliberale figuren beïnvloed. Toch

blijft het moeilijk en problematisch om die 'generatie' af te bakenen, om interessante figuren over dezelfde kam te scheren. Het progressief liberalisme in de 19e eeuw had immers vele gezichten. Het was, zoals E. Gubin en J.P. Nandrin (2005) vaststelden, een mozaïek met een breed spectrum aan nuances.¹ Het progressistische milieu was bijzonder gefragmenteerd, met diverse redactielokalen, cafés en salons. Charismatische figuren, zoals Potvin, bepaalden de wisselende stromingen en zorgden voor een variatie in denken en doen. De casus van Charles Potvin toont aan dat het hoofdpersonage, net zoals andere sociaalliberale figuren, geen passieve consument van aanstormend ideeëngoed was. Hij was een actieve 'verzamelaar', die openstond voor veel tendensen en stromingen waaruit hij elementen sprokkelde voor zijn persoonlijke opinie en zijn sociaalpolitieke opvattingen. Het boek van Christoph De Spiegeleer is dan ook een goede aanzet om, door middel van dergelijk innemende en boeiende figuren, een breder maatschappelijk web of netwerk te ontrafelen. Op die manier kan een beter inzicht worden verworven in de 19e-eeuwse sociaalliberale ideologie, die vooruitstrevende figuren vaak persoonlijk inkleurden.

¹ Gita DENECKERE, Eliane GUBIN, Pierre NANDRIN, Els WITTE, *Nieuwe geschiedenis van België I. 1830-1905*, Tielt: Lannoo, 2005, pp. 328-330.

RÉSUMÉS

Le travail des enfants à travers le prisme de l'histoire

Une analyse photographique du travail des enfants au sein des corderies belges vers 1900

Lien Bauwens, Master en Histoire, Vrije Universiteit Brussel

Quelles informations pertinentes un historien peut-il dégager de sources photographiques? Afin de cerner les possibilités et problèmes liés à l'utilisation de photographies comme source historique, nous examinons et analysons dans cette contribution six photos dépeignant le travail des enfants dans les corderies belges vers 1900. L'analyse photographique porte non seulement sur le contenu des clichés et accorde, à ce titre, une attention particulière aux détails incidemment dévoilés, mais elle s'intéresse également à la manière dont les enfants et leur travail sont représentés ainsi qu'au contexte qui inspira la prise de ces photos. Avant d'entamer l'analyse proprement dite, nous nous attachons aux caractéristiques particulières des photos et à leur impact sur la valeur historique des illustrations. Nous brossons par ailleurs succinctement la perception que l'on avait du travail des enfants au 19ième siècle ainsi que la législation qui l'encadrait, afin de correctement cadrer les photos et notre propos.

Médecins Sans Frontières Belgique en tant qu'organisation apolitique (1985-1988)

Jean-Benoît Falisse, DPhil Student (PRS), Department of International Development, University of Oxford

Créée en 1980, la section belge de Médecins Sans Frontières s'est rapidement développée pour devenir la plus grosse section de l'organisation au milieu des années 1980. La compétence de ses volontaires et sa politique de communication lui permettent alors de s'afficher comme l'emblème d'une génération

nouvelle d'ONG, moins idéologisée et plus technicienne. En 1985, cet apolitisme jugé fondamental pour toute action de terrain est doublement remis en cause: en interne, lors d'un conflit avec Médecins Sans Frontières France qui initia le *think-tank* Liberté Sans Frontières et, en externe, face aux manipulations politiques de l'aide humanitaire en Ethiopie. La réflexion sur l'apolitisme de l'organisation qui est alors menée lance un débat toujours d'actualité. Faut-il témoigner de la situation sur le terrain au risque de rendre les opérations impossibles? Une 'diplomatie silencieuse' est-elle tenable?

L'industrie textile et ses hommes

Frederic Dehaudt, auteur

L'industrie textile du nord de la France et du sud de la Flandre Occidentale assura travail et gagne-pain à des milliers d'hommes, de femmes (et d'enfants). Elle donna également une identité à la région. Le livre *L'industrie textile et ses hommes* rassemble des histoires d'hommes qui travaillèrent dans les usines de textile, agrémentées de belles photographies. Cette contribution vous propose de découvrir quelques extraits de ces histoires 'de chair et de sang'.

ABSTRACTS

Child labour through a historical lens

Photo analysis of child labour in Belgian ropeyards around 1900

Lien Bauwens, Master in History, Vrije Universiteit Brussel

What relevant information can a historian gain from photographic sources? In this contribution we look at and discuss six pictures of child labour in Belgian ropeyards around 1900 in order to explore the possibilities of using photographs as a historical source and raise the problems related to it. On the one hand we analyze the image content, paying particular attention to the details which these pictures reveal unintentionally. On the other hand we look at the way in which children and their labour are represented, and at the context in which these pictures originated. Prior to the analysis, we focus on the typical characteristics of these pictures and the way in which they affect the historical value of the images. In addition, to put the subject and the pictures in their proper context, we briefly outline the perception of child labour in the 19th century and the child labour laws that were passed at that time.

The Belgian section of Doctors Without Borders: an apolitical organization? (1985-1988)

Jean-Benoît Falisse, DPhil Student (PRS), Department of International Development, University of Oxford

Established in 1980, the Belgian section of Doctors Without Borders quickly developed into the biggest section of the organization. Because of the professional skills of its volunteers and communication policy, it started serving as a model for a new generation of non-governmental organizations driven by expertise rather than ideological beliefs. Around 1985, its apolitical character – seen as fundamental to the effectiveness of any Doctors Without

Borders work on the field – was doubly questioned. Internally, the Belgian and French sections of Doctors Without Borders clashed over the newly-established think tank Liberté Sans Frontières. Externally, the organization had to face the political manipulation of humanitarian aid in Ethiopia. As a result, Doctors Without Borders started giving more careful thought to the issue of political engagement. This has remained a major issue ever since. Should Doctors Without Borders publicly report human rights violations they witness on the field, even if this puts at risk the continuation of their assistance? Is 'silent diplomacy' possible and effective?

The textile industry and its people

Frederic Dehaudt, author

The textile industry in northern France and the south of West Flanders provided jobs and income for thousands of men, women (and children). It also provided the region with a sense of identity. *The textile industry and its people* contains the stories of textile factory workers. The book is illustrated with beautiful pictures. This article contains a few excerpts from these stories of 'flesh and blood'.

REVIEWERS 2011

André Capiteyn, adjunct van de directie, De Zwarte Doos, Dienst Stadsarcheologie en Stadsarchief Gent

Kim Christiaens, doctoraatsbursaal onderzoekseenheid Moderniteit & Samenleving 1800-2000, K.U.Leuven

Joeri Januarius, assistent vakgroep Geschiedenis/Communicatiewetenschappen, VUB

Frank Simon, em. prof. dr. Historische Pedagogiek, UGent

Wouter Steenhaut, eredirecteur Amsab-ISG

Jasmien Van Daele, postdoctoraal onderzoeker vakgroep Geschiedenis, UGent

Marcel van der Linden, directeur onderzoek, IISG

Bruno Vanobbergen, Vlaams kinderrechtencommissaris, gastprofessor vakgroep Pedagogiek, UGent

Christophe Verbruggen, docent Geschiedenis, UGent

AUTEURS VAN DE BIJDAGEN

Lien Bauwens (°1986) is master in de Geschiedenis (VUB) en Internationale Relaties (IEP, Toulouse). Momenteel werkt ze als projectcoördinator bij het European Roma Information Office (ERIO) in Brussel.
lien_bauwens@hotmail.com

Frederic Dehaudt (°1977) studeerde Germaanse filologie en theaterwetenschappen. Hij werkt als leerkracht, regisseur en auteur. Voor De Figuranten publiceerde hij eerder de buurtkrant *De B'rakn* (2008), *De Koningstraat: een portret van een straat en haar mensen* (2009) en *Het leven in en rond de cinema's van Menen* (2010).
fredericdehaudt@hotmail.com

Jean-Benoît Falisse (°1984) studeerde Geschiedenis (licentiaat, UCL), Politieke Wetenschappen (kandidaat, FUSL), Wijsbegeerte (certificaat UCL) en Ontwikkelingseconomie (master, Sciences Po). Na een enkele jaren werken voor een ngo en de VN in Centraal-Afrika, begon hij een multidisciplinair doctoraat in Internationale Ontwikkeling aan de universiteit van Oxford. Op basis van zijn licentiaatsverhandeling (Prijs Ontwikkelingssamenwerking 2007) publiceerde hij *Entrepreneurs humanitaires: 'Médecins Sans Frontières – Belgique', genèse d'une ONG atypique (1980-1987)* in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (2009)21, pp. 11-54.
jean-benoit.falisse@qeh.ox.ac.uk

Geef uw geld
een persoonlijk adviseur.

delta lloyd
van mens tot mens **BANK**

Een weekendje naar
papa? Wees gerust, ook
dan zijn de fratsen van
uw schatjes verzekerd.

Verzekeringsonderneming erkend onder het codenummer 0058.

Een goede woningverzekering leeft met u mee.

Uw P&V adviseur weet dat het leven alle kanten op kan gaan. Zo kan hij bijvoorbeeld uw **P&V Ideal Home woningverzekering** uitbreiden zodat de fratsen van uw schatjes stevig verzekerd zijn. Op deze manier denkt hij graag met u mee en zorgt hij voor oplossingen op maat van uw familie.

Voor een afspraak met de P&V adviseur in uw buurt,
bel 078/15 90 91 of surf naar www.pv.be.

P&V. Het bewijs dat verzekeren ook anders kan.

Copy
discount

OPEN | maandag tot vrijdag | 08:30 - 18:30

PRINT • digitaal drukwerk • familiedrukwerk
presentaties • brochures • ledentijdschriften
folders • jaarverslagen • **KOPIE** • cursussen
eindwerken • zelfbediening • **AFWERKING**
lijmen • wire-o® • booklet • lamineren • boren
vouwen • microperforeren • snijden • rillen
GROOT FORMAAT • posterprint • plot • plan

Kortrijksepoortstraat 216
9000 Gent

Tel. 09 224 32 06
Fax 09 224 30 32

info@copydiscount.be
www.copydiscount.be

WENST U HIER TE ADVERTEREN?

1/4 pagina - € 150 voor 4 nummers
- € 60 per nummer

1/2 pagina - € 300 voor 4 nummers
- € 120 per nummer

1/1 pagina - € 600 voor 4 nummers
- € 240 per nummer

Technische gegevens: de advertentie kan geleverd worden in hoge kwaliteits-PDF, Illustrator-, jpeg- of tiff-bestand. **Opmaak:** kan (gratis) verzorgd worden door de vormgever van het tijdschrift. **Abonnees:** 800 (België en buitenland)

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Prijs abonnementen en losse nummers

Particulieren: € 20

Bibliotheken en archieven: € 20

Organisaties: € 39

Buitenland: € 41

Los nummer: € 6 (excl. verzendkosten)

Rekeningnummer: IBAN: BE48 8771 0092 0227
BIC: BNAGBEBB

Als abonnee ben je ook lid van Amsab-ISG
en krijg je korting op de Amsab-publicaties.

Administratie

Abonnementen: viviane.taeckens@amsab.be
Tel.: 09 224 00 79 - Fax: 09 233 67 11

Amsab-ISG
Instituut voor Sociale Geschiedenis

Met steun van de
Vlaamse overheid

Brood & Rozen is te koop in:

Amsab-ISG, Gent, 09 224 00 79
Marxistisch Antiquariaat Aurora,
Sint-Gillis, 0485 17 04 06

CeLT vzw, de vereniging van Culturele
en Literaire Tijdschriften uit Vlaanderen
(www.detijdschriften.be), zorgt voor de
verspreiding van *Brood & Rozen* in volgende
boekhandels:

Antwerpen

De Groene Waterman, 03 232 93 94
IMS Meir, 03 227 46 81
IMS Melkmarkt, 03 233 16 68
Standaard Boekhandel, 03 231 07 73

Brugge

De Brugse Boekhandel, 050 33 29 52
De Reyghere, 050 33 34 03

Brussel

BozarShop, 02 514 15 05
De Slegte, 02 511 61 40
Passa Porta Bookshop, 02 502 94 60
Wiels Bookshop, 02 340 00 54

Gent

International Press Store,
09 226 91 17
Limerick, 09 222 17 57
Paard van Troje, 09 330 08 83
Poeziecentrum vzw, 09 225 22 25
Visueel Media, 09 226 38 69
Walry Nieuwscentrum, 09 221 85 08

Hasselt

IMS, 011 32 52 67

Leuven

IMS, 016 65 08 80
Paard van Troje, 016 22 29 60
Plato, 016 23 03 45

Lier

Liber Mundi, 03 488 07 00

Mechelen

De Zondvloed, 015 64 03 79
Forum, 015 20 42 45
Salvator, 015 20 18 32

Oostende

New Corman, 059 70 27 24

Overijse

Standaard Boekhandel, 02 767 31 90

Roeselare

De Zondvloed, 051 62 02 64

Sint-Niklaas

't Oneindige Verhaal, 03 776 52 25

Tienen

Plato Tienen, 016 81 21 29

Vilvoorde

Standaard Boekhandel, 02 251 57 47

Nederland

Adr. Heinen, 's-Hertogenbosch,
+31 73 613 00 12
Athenaeum Nieuwscentrum,
Amsterdam, +31 20 624 29 72
De Brakke Grond, Amsterdam,
+31 20 622 90 14
IMS, Breda, +31 76 521 60 30